

17. Evrensel gramer ve beyin yapısı açısından Türkçede soru kategorisinin semantik özellikleri

Hatice PARLAK¹

APA: Parlak, H. (2022). Evrensel gramer ve beyin yapısı açısından Türkçede soru kategorisinin semantik özellikleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (30), 286-311. DOI: 10.29000/rumelide.1192522.

Öz

Dilsel birimler dilin anlamlandırılmasında, kullanılmasında ve yorumlanmasında önemli görevler üstlenir. Bir dil çevresi içinde doğan birey, dile ait birimleri formal bir eğitime ihtiyaç duymaksızın beyinin sahip olduğu özellikler sayesinde edinir. İnsanlar dil edinimi konusunda benzersiz bir yeteneğe sahiptir. İnsanın sahip olduğu biyolojik özellikler dilin birtakım evrensel ilkelere göre işleminin de ana sebebidir. Duyular aracılığıyla dış dünyayı bütün parça ilişkisine göre algılayan beyin, anlamı oluştururken bütünü; dili kullanıma geçirirken de parçaları görür. Soru yapıları hem parçanın hem de bütünün anlaşılmasında önemli görevler üstlenir. Bir konu, nesne, durum, olay, zaman, mekân, nitelik, nicelik hakkında bilgi almak için kullanılan soru yapısı her dilde bulunan evrensel bir özellik olarak karşımıza çıkar. İnsanı bir toplumun üyesi hâline getiren dil sayesinde bireyler arasında anlam alışverişi gerçekleşir. Beyinde anlamın oluşması ise düşünme, inceleme, sorgulama, tahmin yapma, ilişkilendirme, seçim yapma, yorumlama, analiz-sentez yapma, değerlendirme gibi zihinsel becerileri gerektirir. Dilin hem yüzey yapısı hem derin yapısı vardır. Dildeki ifadelerin yorumlanması ve anlamlandırılması derin yapıda gerçekleşir. Bu çalışmada özellikle beyinde ve dilde anlamın nasıl oluştuğu üzerinde durulacak, soru yapısı evrensel ve semantik özellikleri açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Soru yapısı, semantik, zihin ve dil, evrensel gramer

The semantic features of interrogative in Turkish in terms of universal grammar and brain structure

Abstract

Linguistic units play an important role in the meaning, use and interpretation of language. A person being born into a language acquires linguistic units without calling for a formal education, by means of the features of their brain. Humans are unique in their ability to acquire language. The biological features of human beings are also the main reason of processing language according to some universal principles. The brain, which perceives the outside world using deductive and inductive methods, sees the whole when creating meaning and the parts when producing a sentence. Questions play an important role in understanding both the part and the whole. The interrogative, which is used to obtain information about a subject, object, situation, event, time, place, quality, or quantity, appears to be a universal principle that can be found in any language. Individuals exchange meaning through language, which makes them members of a society. The formation of meaning in the brain requires mental skills such as thinking, examining, questioning, estimating, associating, making choices, interpretation, analysis-synthesis, and evaluation. Language has both a surface structure and

¹ Dr. Öğr. Gör., Gazi Üniversitesi, TÖMER (Ankara, Türkiye), hparlak@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8083-0300 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 05.09.2022-kabul tarihi: 20.10.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1192522]

a deep structure. Understanding and interpreting expressions in the language occurs within a deep structure. This study focuses on the formation of meaning in the brain and language as well as the evaluation of interrogative in terms of universal grammar and semantic features.

Keywords: Interrogative, semantic, mind and language, universal grammar

Giriş

Dil, birtakım evrensel ilkelere göre işler. Bir konu, durum, olay, zaman, mekân, nicelik, nitelik, nesne hakkında bilgi almak için kullanılan soru da bu ilkelere biridir. Port Royal okulundan itibaren dilin doğuştan gelen ve bütün dillerde ortak ve genel olan ilkelere göre yönetildiği yönündeki varsayımlar, Chomsky tarafından “Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi” adıyla sistemleştirilmiştir. Chomsky kuramını oluştururken Humboldt’tan esinlenmiştir. Humboldt, dillerin birbirinden bağımsız olmadığını, ortak ilkelere göre işlediğini, birinin diğerine göre bir üstünlüğünün bulunmadığını ve dillerin ancak kullanımda farklılaşan sistemler olduğunu savunmaktadır. Üretici dil bilgisinin kurucusu olan ve dili “yinelemeli” olarak üretilmiş bir dizge olarak ele alan Chomsky, üretim yasalarının sabit ve değişmez olduğunu söyler. Günlük kullanımda bireyin ürettiği her cümle, üretildiği durumun koşullarına bağlı olarak sınırlı sayıda sözcikle ve sonsuz sayıda farklılıkla oluşturulabilir. Aynı ifadenin öge farklı kombinasyonlara göre yeniden üretilmesi ve duruma uygun yepyeni cümleler hâlinde kullanılması mümkündür (Müldür, 2016: 61). Comrie (2005: 16) dil evrenselliklerinin, çocuğun dil öğrenme görevini harekete geçiren, doğuştan gelen dil ilkeleri olduğunu söylemektedir. Araştırmacıya göre dil evrensellikleri, soyut ilkeleri kapsamından dolayı, yüzey yapı analizlerinin sağladığı verilerle anlaşılabilir. Dilin yapısını oluşturan soyut ilkeleri belirlemek için somut ve soyut seviyelerdeki temsil ilişkilerinin araştırılması gerekir.

Chomsky, derin yapı ve yüzey yapı olmak üzere iki temel terim üzerinde durur. Derin yapı sözdiziminin anlamsal yorumlamasını, yüzey yapı ise derin yapıların çeşitli dönüşümlerden geçirilerek dışa vurulmuş, yüzeye çıkan yanını yani seçil kısmını ifade eder. Kişinin zihnindeki derin yapılar, dönüşümler sayesinde yüzey yapıya çıkarlar ancak dönüşümler anlama bir şey katmaz. Kimi zaman derin yapılar, dönüşümler vasıtasıyla yüzey yapıya çıkarken anlatılmak istenen tam olarak yansıtılamayabilir ve bazı anlam kayıpları yaşanabilir ancak yine de bireyler arasında anlam alışverişi gerçekleşir. Chomsky’e göre bu, bireylerin sesletime çıkmayan yapıları zihinsel olarak görmesi sayesinde (Müldür, 2016: 66). Kullanıcı, zihninde gerçekleşen bu anlama süreçlerinin –çok hızlı olduğu için- farkında değildir. Duyu organları vasıtasıyla dış dünyadan pek çok bilgi alınmaktadır. Bunların çok az bir kısmı bilinçli olarak kaydedilmekte, geriye kalan kısmı ise ya bilinçaltı işleme uğramakta ya da hiç kullanılmamaktadır. Konuşma ve motor aktiviteler yoluyla çevreye verilen bilgi ise yaklaşık 107 bit/sn’dir (Korkmaz&Mahiroğlu, 2007: 94). Bir dilin içine doğan birey, dilin yerleşik kurallara tabi olan öğelerini sınırsız bir şekilde ilişkilendirme yeterliliğine sahiptir. Dilde çeşitli bağlamlarda kullanılarak edinilen tecrübeler, yüzey yapıya yansımaya yapıların derin anlamlarının da fark edilmesini sağlar. Humboldt’un da dediği gibi söylenen her şey ya söylenmeyeni oluşturur veya onu hazırlar (Kula, 2012: 35).

İnsandaki merak duygusu ve öğrenme isteğinin dile yansması olan soru, iletişim kurmanın da en etkili yollarından biridir. İletişim konuşan ve dinleyen olmak üzere en az iki kişinin varlığını gerektirir. Comrie’nin de (2005: 84) de ifade ettiği gibi diyaloglar konu ve yüklemlik (subject ve predicate) arasındaki ayrımı kavramanın en iyi yoludur. Evrensel bir özellik olan soru, kullanıma göre cümleye birçok farklı anlamlar katmaktadır. Anlam, bağlamdan ayrı düşünülemez. Soru yapısı bağlama göre

cümleye; istekte bulunma, pekiştirme, vurgulama, şaşma, seçenek sunma, şüphe, öneride bulunma, tasdik ettirme, aşığılama, yerme, tehdit etme, ihtimal bildirme, ikna etme, teselli etme, meydan okuma, sözleşme, yeterliliği tespit etme, dedikoduyu doğrulama gibi çeşitli anlamlar katar. Ancak bu anlamların oluşmasında sadece sözlüksel birimler görevli değildir. Semantik içeriğe ulaşmak için sentaktik yapının da bilinmesi gerekir. Comrie'nin (2005: 43) ifadesi ile sentaktik yapı semantik içeriğe doğrudan ulaşmayı sağlar. Ayrıca bir ifadedeki söz eylemin konuşanın psikolojik tavrını taşıdığı da unutulmamalıdır (Min-Park 2007: 311). Gerek soru kelimeleri gerekse de soru klitiği bir cümle içinde kullanıldığı için cümleye eşlik eden morfo-sentaktik özellikler ve tabii ki parçalarüstü ses birimler (vurgu, tonlama) cümlenin anlamını etkileyerek kimi zaman farklı duyguların iletilmesine aracılık ederler.

Dil vasıtasıyla zihinde oluşan bir kavram dünyası ve zihinsel dilbilgisi vardır. Her ne kadar her dilin kendine ait parametreleri olsa da insanın ortak biyolojik özelliklere sahip olması ve ortak bir fiziki dünyada yaşamasından kaynaklı, dillerde evrensel ilkeler bulunur. Sorunun anlamsal boyutunu açıklayabilmek için öncelikle dilin beyinde nasıl işlem gördüğünün ve zihnin nasıl oluştuğunun bilinmesi gerekir. Soru kategorisi, her ne kadar her dilin yapısına göre farklı şekillerde yüzey yapıya yansısı da sorunun cümleye kattığı anlam ve kullanım amaçları benzerlik arz etmektedir.

1. Beyinde anlam oluşumu

Anlam, sözlükte (TDK, 1998: 111), bir kelimedenden, bir sözden, bir davranış veya olgudan anlaşılan şey, bunların hatırlattığı düşünce veya nesne şeklinde açıklanmaktadır. Bir kelime, bir cümle, bir davranış veya olgudan bir anlama ulaşmak ise zihinsel bazı süreçler gerektirir. Beyindeki mekanizma sayesinde zihin oluşur. Zihin, beyin bir etkinliğidir. Beyin, insanın duygu, düşünce ve davranışlarını yöneterek insanın kişiliğini şekillendirir ve insanın bir toplumun üyesi hâline gelmesini sağlar. İnsanlar arasındaki iletişimi sağlayan dil, beyinde hâli hazırda bulunan öğrenme mekanizmalarına uyum sağladıkça bir biçime girer (Bayırlı, 2009: 15). Dil, genetik-çevre etkileşiminin yönlendirmesine göre gelişen ve biyolojik alt yapısı doğuştan var olan insana özgü bir yetidir (Torun, 2018: 90). Beynin biyolojik özellikleri, dilin nasıl kullanılacağı, bilgilerin nereye kaydedileceği, çağırma işleminin nasıl yapılacağı, nelere odaklanılacağını belirler. İnsanoğlu, dil gibi bir kod sistemini oluştururken beyinde aynı bilişsel modülleri kullanır. Beyin; hareket, algı ve bilişsellik gibi birçok farklı alanda, farklı işlevleri birbirine paralel bir şekilde ve eş zamanlı olarak yerine getirebilir (Torun, 2018: 68).

Beynin en son gelişen bölümü olan neokorteks sağ ve sol yarım küreden oluşmaktadır. Duyusal veri analizi, bellek oluşturma, yeni bilgileri öğrenme, düşünce üretme ve karar vermede her iki yarım küre de rol alır. Sol ve sağ yarım küreler birçok işleve birlikte katılırlar da temsil ettikleri konularda özelleşerek işlevsel açıdan da farklılaşmıştır. Sol yarım küre sözel, mantıksal ve analitik işlemlerde, sağ yarım küre ise görsel-uzamsal beceriler, sağduyu, duygular ve bütünsel değerlendirmeler konusunda uzmanlaşmıştır (Torun 2018: 40). Sağ yarım küre, dili bütünsel olarak algıladığı için genişlemeyi, sol yarım küre cümleyi parçalara bölerek analiz ettiği için daralmayı temsil eder. Sağ ve sol yarım küre arasında bulunan korpus kallozum iki yarım kürenin işlev sırasında işbirliği içinde çalışmasına yön vermektedir. Sağ beyin bürünsel -jest, mimik, tonlama, vurgu gibi- özelliklerle ilgili öznel; sol beyin söylenenin içeriği ile ilgili nesnel bir çözümleme yapar. Beyin görüntüleme teknikleri kullanılarak yapılan çalışmalar, anlamın sağ yarım kürede oluştuğunu ortaya koymuştur. Paradis'in de (2004, s. 182) ifade ettiği gibi anlam beyin sağ yarım küresinde işlenmektedir. Beyinde anlamın oluşması hem dile ait bilgiye hem de dünya bilgisine bağlıdır. Bilgiyi bütünsel ve kavramsal bir yaklaşımla işleyen, görsel algıda güçlü olan, dikkatin bir noktadan diğerine kaydırılmasını sağlayan, aynı anda paralel olarak

birçok bilgiyi değerlendirebilen –vücut ve yüz ifadeleri, ses tonu, vurgu vb.- özellikle dilin edimbilimsel özelliklerinden sorumlu olan sağ yarım küre, dil fonksiyonlarının farklı boyutta işlenmesini mümkün kılmaktadır (Ersoy& Karal, 2012: 190; Avcı, 2008: 8,16; Solms&Turnbull, 2013: 224). Dilsel süreçlerde sol yarım küreyi tamamlayıcı bir rol üstlenen sağ yarım küre, dili anlamlandırmada aktif rol üstlenmektedir. Konuşan kişinin duygu durumunun (heyecan, korku, öfke, tikslenme, üzüntü vs) dile yansması sayesinde anlama ve anlamlandırma daha kolay gerçekleşir.

Beyin görüntüleme teknikleri ile yapılan araştırmalar, dilbilgisel işleme ve anlamsal işleme beyin farklı bölgelerinde gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Bu durum çocukların ve yetişkinlerin dil öğrenimindeki farklılığı açıklamak için de kullanılmıştır. Abutalebi (2008) geç yaşta öğrenilen dilin dilbilgisel işleme sırasında sol prefrontal kortekste ilave beyin alanlarının katılımı ile gerçekleştiğini ancak aynı durumun sözcüksel-anlambilimsel işlemede söz konusu olmadığını söylemiştir.

Beyinde anlam oluşumu; duyu, duygu, düşünce ve davranış sisteminin koordineli bir şekilde çalışması ile mümkündür. Beyinde bulunan yapılar, insanın hem dış dünyayı hem de iç dünyalarını anlama ve anlamlandırmasında etkin olarak kullanılmaktadır.

1.1 Duyu sistemi

İnsan zihninin oluşmasında deneyimleyen (özne) ve deneyimlenen (nesne) olmak üzere iki kavram etkindir. Dış dünyanın algılanmasında insanın kendisi deneyimleyen ve kendi varlığı dışında kalan her şey de deneyimlenendir. Bunun için her zihin kişiye özgü ve yegânedir. Dış dünyanın deneyimlenmesi duyu organlarından alınan verilerle mümkündür. Beynin belirli bölgelerinin işlevi deneyim ve öğrenim yoluyla şekillenmektedir (Altmışdört, 2013: 46). Beyin çevre ilişkisinde beyin belirleyici, çevre ise biçimlendiricidir (Ergenç, 2020, s. 7). Bazı nöronların göç etmesi, bazılarının ölmesi ve sinir hücreleri arasında sinaptik bağların oluşması sürecini yaşayan beyin gelişiminin içeriği, içinde bulunulan çevrenin özelliklerinden etkilenir. Beyin doğadaki olayları duyuları aracılığıyla algılar, inceler, değerlendirir ve kullanılabilir hâle getirir. Edindiği tecrübe ve bilgiler aracılığıyla da sinirlerin fonksiyonunu geliştirir. Özellikle dokunma, ses, bakış, mimik, jest gibi iletişim sinyallerinin giderek artan yoğunlukta kullanıldığı iletişim ortamında, dil-beyin ağları da genişlemeyi sürdürür (Torun, 2018: 89).

Duyular, insanın dış dünyaya açılan pencereleri gibidir. Duyular aracılığıyla dış dünya algılanır ve algılanan uyarılar kortekste soyut zihinsel işlemlerden geçirilir. Korteks istemli hareketleri denetler, duyuları birleştirip yönlendirir ve yüksek düzeydeki zihinsel ve duygusal işlevleri düzenler (Üngüren, 2015: 198). Sağ ve sol yarım küre olarak ayrılan neokortekste dış ve iç dünyayı algılama konusunda her biri farklı işlevleri yerine getiren dörder lob bulunmaktadır. Beynin iki yanında ve kulakların olduğu bölgede bulunan *temporal lob*; duyma, bellek, anlam ve dil ile ilgili işlevleri üstlenir. Konuşmayı anlama ve işleme, orta ve uzun dönem hafıza, dilin ve sözcüklerin oluşturulması, duygusal açıdan dengenin sağlanması, işitilen ve görülen verilerin depolanarak işlenmesi, bu bölümde gerçekleşir. Okunanların ve yeni bilgilerin yorumlanıp depolanması da temporal lobun görevidir (Üngüren 2015: 203). *Parietal lob* (çeper lobu) duyu merkezidir. Parietal lob sıcaklık, soğukluk, basınç, dokunma, tat alma gibi vücut duyularının işlenmesinden sorumludur (Erduran 2008: 5; Üngüren 2015: 204). Ayrıca bu lob dil ve algı ile ilgili görevleri de yerine getirir.

Beynin orta arka kısmında yer alan *occipital lob* (ense lobu) ise temel olarak görmeden sorumludur. Bu lobda oluşturulan görme algısı ventral ve dorsal akışlar olarak isimlendirilen paralel iki işlem akışı ile gerçekleştirilir. Görme alanını tarayan, *nerede, nasıl* sorularının yanıtını oluşturarak nesnenin yerini belirleyen ve hareketlere rehberlik edecek verileri sağlayan işlemlerin aktığı yol olan dorsal akış, parietal kortekse ulaşır. Esas olarak *ne* sorusunu cevaplayan ventral akış ise uzun süreli bellek deposu olan temporal lob, duyu durumu kontrol eden limbik sistem, yer ve hareketi işleyen dorsal akış elemanları ile bağlantı içinde çalışır (Torun 2018: 50-51). Dış dünyadaki verilerin duyu tarafından algılandığı beyin bölgeleri bütün dillerde aynıdır. Duyulardan gelen veri akışı sayesinde dış dünyaya ait varlıkların ne olduğu, nitelikleri ve nesnenin yeri gözden gelen veri akışı ile tespit edilir ancak o nesneye ait bilgilerin sadece görme organından alınmadığı da unutulmamalıdır. İnsan, dil dışı dünyayı ve göstergelerin gerçek hayattaki karşılığı olan göndermeleri algılamak için duyu organlarından yararlanır. Bir nesnenin ne olup olmadığı, nasıl bir yapıda olduğu görme, duyma, tat alma, koklama veya dokunmayla anlaşılabilir. Bu duyu organları içinde en etkili olanı görmedir. Bu duyu sayesinde bilgi edinme, varlık evrenini yorumlama ve kararlar oluşturma mümkün hâle gelir. Dil göstergelerden oluşan bir dizgedir. Göstergeler özellikle görme duyusu ile bağlantılıdır. Gösteren ve gösterilen olmak üzere iki yüzü bulunan göstergeler zihne hem ismi hem de özellikleri ile birlikte kaydedilir. Bir gösteren altında o nesneye bağlı tüm özellikler zihne kaydedilir.

1.2 Duygu sistemi

Bir kelimenin, bir sözün, bir davranışın veya olgunun anlamlandırılmasında duyu kadar duygular da önemli bir yere sahiptir. İnsanın bilişsel kabiliyetlerini kullanmasını tetikleyen asıl gücün duygular olduğunu ileri süren görüşler bulunmaktadır (Workman & Reader, 2014: 331; Akt: Torun 2015: 85). Duygular, limbik beyinden neokortekse uzanan yaygın nöral bağlantılarla algıdan akılcı karar vermeye kadar bilişin her yönünü etkiler (Metin, 2013: 4-8). Ruh hâli, motivasyon, dikkat ve odaklanma, acı, haz duygusu ile ilgili işlevlere de sahip olan ve bu işlevlerle insan davranışlarını etkileyen limbik sistem, bu görevleri yerine getirmek için içerdiği yapılarla ilişki hâlinindedir ve bu yapılar çeşitli döngülere göre çalışır.

Limbik halkanın altında, beyin sapının üzerinde bulunan amigdala duyguların yönetiminde büyük bir öneme sahiptir. Her iki temporal lobun derin kesimlerinde yer alan bu bölge, özellikle saldırganlık ve korku gibi duyguların belli çevresel durumlarla ilişkilendirilmesini sağlayarak kişinin değişik sosyal durumlara uygun davranışlar göstermesini kontrol etmektedir (Üngüren, 2015: 205). Olaylar ve duygular arasında bağlantı kurulmasından ve beyin duygusal belleğinin kodlanmasından sorumlu olan amigdala, Jensen'e göre 12 ya da 15 ayrı duyu ile ilgili merkez bulunmaktadır (Keleş-Çepni 2006: 72). Limbik sistemde yer alan amigdala, hem neye dikkat edileceği hem de görülenin nasıl yorumlanacağını denetler (Saraçlı ve ark. 2012, s. 418). İdrak edilen duyuların kalitelerinin ayrılması, bunların insanda uyandırdığı hoşlanma, haz, hoşlanmama, sıkıntı, elem gibi duyguların da algılanması gerekir. Beynin duyu merkezi olarak görev yapan limbik sistem, salgıladığı kimyasallarla insanların duyu durumlarını belirler. Genel olarak dilde duygular beş ana kategori altında sınıflandırılır. Zevk (haz), üzüntü, korku, öfke, nefret. Dilde yer alan diğer duyguların temelinde de bunlar vardır (Laughlin-Throop 1999: 343 Akt: Torun 2015: 87). İnsan duyu durumlarını ifade etmek için soru gibi farklı birçok dilsel yapıyı kullanır. Sorular, bilgi alma fonksiyonu dışında cümleye şaşırma, istek, yakınma, korku, inanmama, mutluluk, üzüntü vs. gibi birçok anlam katar. *Kim demiş?, Nasıl yaparsın? Kime söylüyorsun? Kim kim? Ne?* İnsanlar dış dünyayı duygularından geçirerek algıladığı ve dili buna göre kullanıma soktuğu için limbik sistem-anlamlandırma ilişkisinde oldukça önemlidir. Motivasyonun kaynağı da yine beyindeki bu bölgedir.

1.2.1 Bellek

Belleğin oluşması öncelikle uyaranların algılanmasına bağlıdır. Algılama işlemi de geçmiş yaşantılar, değer yargıları, gereksinimler, davranışlar, beklentiler, duygusal ve güdüleyici durumlarla ilişki içindedir. Limbik sistemde yer alan hipokampus hafıza ve öğrenmeden sorumludur. Hipokampus, hareketler davranış biçimine dönüşmeden önce limbik sistemi etkileyerek davranışların şekillenmesine katkıda bulunur (ngren 2015: 206). Hipokampus kendisi için önemli olduğunu belirlediği yaşantıları, hatıra olarak depolanmak üzere serebral kortekse göndermektedir. Yaşanan olaylar ve detaylarla ilgili bilgi toplayan ve limbik sistemde yer alan diğer adı açık bellek olan hipokampus, duygusal bellek işlevi gören amigdala ile koordineli bir şekilde çalışmaktadır. Hipokampus sayesinde bir insanın yüzü tanınır ancak amigdala bu kişiden hoşlanılıp hoşlanılmadığının hatırlanmasını sağlar. Yani amigdala duygusal uyaranın duygusal bellekteki bir deneyimle eşleşip eşleşmediğini tarar. Biz konuşurken amigdala neye dikkat edeceğimizi, gördüğümüzü nasıl yorumlayacağımızı etkileyecek şekilde her türlü girdiyi denetler (Saraçlı vd., 2012: 416-418).

Uzun süreli bellekte sözcükler genellikle işitildikleri sesleriyle birlikte değil, taşıdıkları anlamları ile saklanmaktadır (Altıışdrt 2013: 49). İnsanogėunun bellek kaydı ana dilinde gerçekleşir. Bir bilginin uzun süreli bellekte saklanması ancak beynimizdeki nöral bağlantılarda meydana gelen kalıcı fonksiyonel, biyokimyasal ve yapısal değişikliklerle mümkün olabilmektedir (Ziylan, 2001: Akt: Altıışdrt 2013: 49.) Bellek kaydının gerçekleşmesinde büyük bir öneme sahip olan kısa süreli bellek, diğer bir adıyla işlek bellek, duygusal bellek ve uzun süreli belleğin keşişme noktasında bulunması bakımından oldukça önemlidir. Duyusal bellekten gelen bilgileri uzun süreli bellekteki bilgilerle eşleyen kısa süreli bellek, sınırlı miktardaki bilgiyi sınırlı bir zaman süresi içerisinde – 2 saniye ile 20 dakika arası- depolar daha sonra uzun süreli bellekteki önceden depolanmış bilgilerle karşılaştırarak, eşleştirirerek ve bütünleştirerek yani uzun süreli bellekteki bilgileri organize ederek davranışa dönüştürür (Arslan, 2008: 4; Aktaran: Onan, 2012: 99).

Beyin bilgiyi bağlamda ya da içerikte yer almasına dayalı olarak sınıflandırır ve depolar. Beyin benzerlik ve farklılığa, öncelik sonralık sırasına ve neden-sonuç ilişkisine bağlı olarak sınıflandırma yapar. Bilgi beyne hem tümdengelim hem de tümevarım yoluyla kaydedilir. Başarı tüm duyuların kullanımına ve kişinin karmaşık ve etkileşimli yaşantılar geçirmesine bağlıdır. Günlük hayatta karşılaşılan olay ve durumların anlaşılması ve anlamlandırılması, belli bir zaman ve mekâna bağlı olarak yaşanan veya tecrübe edilen olay ve durumun daha önce olagelmiş benzeri veya benzerlerinin hatırlanması ile mümkündür (Duralı, 2013). Kısacası kişinin dünyayı ve varlığını anlamlandırması bellek kaydı sayesinde ve bu kayıtlar beyinde belirli bir sınıflandırmaya tabii tutularak yapılmaktadır.

1.4 Davranış sistemi

Canlıların i ve dış uyaranlara karşı verdiği tepkilerin tamamı davranış olarak isimlendirilir. İnsanoğunun davranışları beyin, özellikle duyu-motor sisteminin işlevleri sonucunda ortaya kmaktadır. İnsanda motor tepkilere yol açan, bedeni yaşaması için belli maddi gayelere doğru harekete geçiren, itki (güdü) denen güçtür (Duralı, 2013). Duyusal davranışları ve itkiyi kontrol eden limbik sistem, vücut işleyişi, uyku, dikkat, hormonlar, cinsellik, korku, beyin kimyasallarının birçoğunun üretiminden ve istemsiz davranışların kontrolünden de sorumludur. Kısacası limbik sistem içgüdü ile davranışları, heyecan olaylarını, şahsın varlığını sürdürebilmesi için gerekli davranışları idare eder. Beynin diğer lobları ile limbik sistem birlikte çalışarak, insanın iç ve dış çevresinden gelen bilgilere göre amaca yönelik davranışlarını düzenler (ngren, 2015).

İnsan davranışı bütüncül olarak merkezi ve çevresel sinir sistemi vasıtasıyla meydana gelir. İnsanın bir hafızası olduğu gibi kasların da bir hafızası vardır. İnsan olabilmenin önkoşulu bilgi ve deneyimdir. Bilginin idrak edilmesi, o bilginin deneyimlenmesi ile doğrudan ilişkili olduğu için hafıza sadece kavramların değil, o kavramlara gösterilen tepkilerin de depolandığı bir merkezdir. Uzun süreli belleğin türlerinden biri olan “işlemsel bellek” bilinçli olarak hatırlanmayan, ancak duyuşsal ve motor işlemleri kapsayan; yüzme, araba kullanma gibi becerilerle ilgili bilgilerin depolandığı bellek türüdür (Mergen, 2010: 87-88). Davranış oluşmasında görev yapan bir diğer beyin bölgesi de beyin ile beyin sapı arasında bulunan beyinciktir. Bu bölge, hareketlerin koordinasyonundan sorumludur. Sıçramak, koşmak, yürümek ya da sabit durmak gibi hareketlerin düzenli ve amaca uygun olarak yapılmasına yardım eder. İç kulaktaki yarım daire kanallarından aldığı bilgilere göre kaslara emirler vererek vücudun dengesini, kasların düzenli ve uyumlu çalışmasını sağlar (Üngüren, 2015).

Canlılar dışarıdan gelen etkilere duygu, heyecan ve alışkanlıklarından kaynaklanan tepkiler gösterir. Alışkanlık hâline gelmiş davranışlarda, beyin enerji tasarrufu sağlar. Örneğin çay içerken bardağın nasıl kavranacağı, nasıl ağza götürüleceği ve nasıl yudumlanacağı daha önceki deneyimlerle kas hafızasına kaydedildiği için beyin bu hareketleri, üzerinde düşünmeden, otomatik olarak gerçekleştirir. İnsan, hayatını devam ettirmesini sağlayacak hareketleri alışkanlık hâline getirmiş olsa da insandan beklenen içeriden ve dışarıdan gelen etkilere karşı düşünülmüş tepkiler vermesidir. İnsan dil vasıtasıyla sadece beynini şekillendirmez; hâl ve hareketlerini, kendisinin dışında yer alanlara karşı tavırlarını kendi akıl ve isteme gücüyle dile getirir.

Davranışların oluşmasında önemli bir yere sahip olan duyu-motor sistemi, aynı zamanda dış dünyanın bir öncelik ve sonralık ilişkisi içinde algılanmasını sağlar. Öncelik sonralık ilişkisi, dış dünyanın bir zaman içerisinde algılanmasının temel sebebidir. İnsanı insan yapan temel unsur zamandır. Bilincin oluşumu hafızayla, hafızanın oluşumu zamanla doğrudan bağlantılıdır. Hafızada geçmiş yaşantılar kayıt altına alınır. Bu kayıtlar vasıtasıyla gelecek hayalleri kurulur. Zamanın ve davranışın temel ölçütü hareket olduğu için ne insanı, ne varoluşu ne de dili zamandan bağımsız düşünmek mümkündür.

2. Dilde anlam oluşumu

Anlam dilin en önemli bileşenlerinden biridir. Anlambilimsel bileşen aracılığıyla sözcükler arası ve tümceler arası ilişkiler kurulabilmektedir. İnsanoğlu dış ve iç dünyayla ilgili duygu ve düşüncelerini, dünya bilgilerini anlatabilmek için dilsel yapılara ihtiyaç duyar. Dünya bilgisi, deneyimler, kültür öğeleri, dilin anlambilimsel bileşenine yansır. Pinker (2017: 74) anlamı açıklarken şu ifadeleri kullanır.

“Bu bilim çağında anlamak demek, davranışı 1. Genler 2. Beynin anatomisi 3. Onun biyokimyasal hâli 4. Kişinin aile ortamı 5. Toplumun ona davranma tarzı 6. Kişiyi etkileyen uyaranlar arasında karmaşık bir etkileşim olarak açıklamaya çalışmak demektir.”

Anlam oluşumu hem kişisel deneyimlerle hem de toplumsal yapı ile ilgilidir. Beyindeki mekanizma gerek nöral bağlantılar gerekse de salgılanan kimyasallarla ilişkili olduğu kadar kişinin yakın ve uzak çevresiyle ve dış dünyadan alınan verilerle de bire bir bağlantılıdır. Onan’ın (2012: 105) ifadesiyle anlama; düşünme, inceleme, sorgulama, tahmin yapma, ilişkilendirme, seçim yapma, yorumlama, analiz-sentez yapma, değerlendirme vb. zihinsel becerileri gerektirir. Aksan (2003: 30) anlamın dilin düşünce yanı sıra, sesle düşünce arasındaki ilişkilerle ilgilendiğini söylemiştir. Anlambilimi, durgun anlambilim ve gelişmeli anlambilim olarak iki alt alana ayırarak ele alan araştırmacı, durgun anlambilim içerisine sözcük, kavram, anlam, kapsam konularıyla eş anlamlılık, eşadlılık, çokanlamlılık konularının

alınabileceğini; gelişmeli anlambilimin ise anlam değişimleri ve söz sanatı sayılabilecek deyim aktarması, ad aktarması gibi konular üzerinde durabileceğini belirtmiştir.

Dil göstergelerden oluşur ve bu göstergelerin de bir anlamı vardır. Bir sözlükteki en temel birim olan sözcükler, bağımsız biçimbirimler olarak kabul edilirler ve bu birimler bir dilin temel öğeleridir. Dilde bir sözcük, biçim, anlam ve dil bilimsel ulam olmak üzere üç biçimde tanımlanıp değerlendirilir (Günay; 2007). Dilde anlam, iletişimde bulunan kişiye, kişinin konuya olan tutumuna ve kendini o konuşma bağlamında nasıl konumlandığına bağlı olarak oluşur. Anlam kuramının merkezinde fiziki bağlam, ortam, doğa ve gerçeklik olması gerektiğini ifade eden Çakır (2004: 247), bağlam olmadan oluşturulan bir anlam kuramının sağlam bir zemine oturmayacağını ifade etmektedir.

Sözlüklerde yer alan sözcükler, bir tanım içerirler. Her ne kadar Saussure dili, felsefeden uzaklaştırarak sadece kendisi için inceleme konusu hâline getirip yapısal çözümlere ağırlık verse de anlamın nasıl oluştuğu ile ilgili, felsefeden özellikle mantıktan ve mantıktaki kavram incelemelerinden yararlanmak gerekir.

2.1. Kavram ve terim

Kavram, bir şeyin zihindeki ve zihne ait tasarımıdır. Bir dilde sonsuz ve sınırsız bir potansiyele sahip olan kavram, bir ide, bir fikir ve düşünülebilir herhangi bir şeydir. İşaret edilen şey hakkında bilgi arttıkça hacmi genişleyen kavramı, bir depoya benzetmek mümkündür. Kullanılan bağlama göre bu depodan uygun olan anlam seçilir. Zihnimizdeki kavram o nesneye ait geçmiş ve gelecek, bildiğimiz, gördüğümüz ve bilmediğimiz tüm olasılıkları kapsar. Bunun için bir dilin öğrenimini belirli bir süre ile kısıtlamak mümkün değildir. Dil öğrenimi hayat boyu devam eder. Kavramın kapsamı da içlemi de bilgi ve deneyim arttıkça genişleyen bir özelliğe sahiptir.

Kavramın dildeki fonetik ifadesi, mantıkta terim adını alır. Terim, bir kavrama ait bilgilerin özet şeklinde tek bir sözcükle anlatılmasıdır (Özlem, 2019). Buna dilbilimin kurucusu Saussure “gösteren” adını vermektedir. Saussure dilsel göstergeyi ses (gösteren) ve soyut bir durumu belirten kavram (gösterilen) olmak üzere ikiye ayırmıştır. Saussure’e göre zihnimizdeki soyut kavram gösterilen, somut dışavurum biçimi de gösterendir (Kıran&Kıran, 2002: 57). Gösteren ve gösterilenin bir araya gelmesi göstergeleri oluşturur. Göstergeler vasıtasıyla anlam oluşturulur ve çeşitli, duygu, düşünce, tutum, niyet, beklenti, ihtiyaç ve arzular anlatılır. Göstergenin kapsamı oldukça geniştir. Yalnız dilde yer alan sözcükler gösterge olarak değerlendirilmez. İnsanların iletişim kurmak, sosyal etkileşim ve bilgi alışverişine girmek için kullandıkları her şey aslında bir gösterge niteliği taşır.

Aristoteles’e göre kavram bir şeyin tasarımı, terim ise o şeyin tanımının tek sözcükle ifadesidir. Yani terim, kavramın sahip olduğu tüm anlam içeriğinin tek bir sözcükle hatırlanmasını sağlar. Aristoteles’e göre var olanlar değişik çeşitlere ve öbeklere ayrılır (Durah, 2013). Aristoteles, kavram incelemesi ve sınıflandırması yapmak amacıyla “Kategoriler” kitabını yazmıştır. Bu kitap, Aristoteles’in, varlığın fiziki olanla ilişkisini koruma çabasının bir ürünüdür. Filozof, kategorileri hem fiziki dış dünya ile hem de zihin ile ilişkilendirmiştir (Köz, 2003: 83). Kategori terimi; ana yüklem, ulamlar, varlığa yüklenen en genel öznitelikler veya vasıflar, var olanın en yüksek cinsleri anlamında kullanılır. Filozof kendisine bir şeyin yüklem yapıldığı konuyu ve ona yüklenen yüklemeleri on kategori olarak belirlemiştir. Konu, töz/cevherdir. Töz, nesnelerin kendiyile özdeş kalan, değişmeyen ve oluş sürecine katılmayan yönüdür. Bu yön, tüm özelliklerin de taşıyıcısı, dayanağı durumundadır. Töze atfedilmesi mümkün olan yüklem kategorik olarak dokuza ayrılır. 1. Nicelik 2. Nitelik 3. Görelilik 4. Yer 5. Zaman 6. Durum 7.

İyelik 8. Etki 9. Edilgi (Altunya-Yeşil, 2016). Bir var olanın veya nesnenin ne olduğunu söylemek, onun niteliklerini belirlemek, konumunu tespit etmek, miktarını belirlemek, öteki var olanlarla ilişkisini dile getirmektir. Sürekli hareket hâlindeki, durmadan değişen duyulanabilir var olanlar, ortakmış gibi görünen belli birtakım özellikler çerçevesinde derlenip toparlanır, böylece de anlamlı kılımlar. Hep hareket eden, durmadan değişen duyulanabilir var olanlar değişmez, duyularüstü kavramlara dönüştürülebildiği oranda, oluş hâlindeki evrenin duyularla nüfuz edilebilen kesimleri açıklanabilir, birimlere ayrıştırılabilir (Duralı, 2013: 101).

Fizikî dış dünyanın kategoriler hâlinde algılanmasında beyindeki modüller etkindir. Beyindeki modüller, dilin hem zihinde saklanması, hem düşünce ve davranış üretilmesi hem de bu bilgilerin kullanılmasını sağlar. Dış dünyadan duyu organları aracılığıyla alınan verilerin bazı ayırt edici özellikleri algılanır ve beyinde bellek izleri oluşturulur. Karşılaştığımız herhangi bir şeyin benliğimizde bıraktığı ilk belirsiz ize algı denir. Dış dünyadan alınan ham duyu verisi henüz anlamlandırılıp kavramlaştırılmamıştır. Bu ham duyu verilerinin zihinde bulunan bilgiler yoluyla yargılanıp anlamlandırılması insanı idrâke götürür. Yargılar üzerinde düşündükçe idrâk derinleşir (Duralı, 2013). Bir bilgi beyne kodlanırken ilişkilendirme, hayâl gücü, düzen ve yapı olmak üzere üç ilkeye göre çalışır (Altmışdört, 2013: 48). Bilgi, zihinsel resimlerle, imgelerle ya da sözsel sembollerle zihinde saklanmaktadır. Pinker (2017: 113-114) insan beyninin en az dört temel temsil formatı kullandığından bahsetmektedir. Bu formatlardan ilki, iki boyutlu resim benzeri bir şablona benzeyen görsel imge, ikincisi ağız hareketlerini planlayan ve hecelerin nasıl sesler çıkaracağını hayal eden sessel temsil, üçüncüsü hiyerarşi ağaçları hâlinde düzenlenen isimler-fiiller, deyişler- cümlecikler, saplar-kökler, fonemler ve heceleri temsil eden ve bir cümleye nelerin gireceğini belirleyen, insanların dille nasıl iletişim kurup oyun oynadığını açıklayan dilbilgisel format ve son olarak da kavram bilgisini barındıran ve düşünce dili anlamında kullanılan akılca formatıdır. *Akulcayı* lingua franca (ortak dil) benzetmesi ile açıklayan araştırmacı, zihindeki bu formatın içeriği ve özü yakalamaktan sorumlu olduğundan bahsetmektedir. Akılca sayesinde bir kitap okunmaya ara verildiğinde cümlelerdeki sözcükleri ve yazı karakteri, sayfanın neresinde durdukları değil de içeriği ve özü hatırlanır. Ayrıca zihindeki bu temsil sayesinde insanlar gördükleri cümlelerin yeniden ifadeleri olan daha önce hiç görmedikleri cümleleri tanımaktadırlar. Bu temsil insanların gördüklerini betimlemesine, betimlenen şeyi hayal etmesine, talimatları yerine getirmesine olanak veren zihinsel modüller arasındaki bilgi trafiğidir.

Göstergeleri üçlüklere ayırarak inceleyen Peirce, birinci üçlükte-nitel, tek(il) ve kural- gösterge türlerini, göstergenin nasıl oluştuğunu, ikinci üçlükte –görüntüsel gösterge, belirti ve simge- gösterge ile nesne arasındaki ilişkiyi, üçüncü üçlükte; terim (sözcebirim), önerme ve çıkarım kavramlarını ele almıştır (Özmkas, 2009). Pierce'nin bütün bu üçlükleri yerine özellikle son üçlüğündeki ayrımlar üzerinde durulacaktır. Pierce bu son üçlüğü mantık temelinde oluşturmuştur. Terim (sözcebirim), nesnesini yalnızca özellikleri bakımından canlandıran bir gösterge türüdür. Bu tür göstergeler bir nesne olarak kavranabilir. Her sözcük, göstergeye verilen bir ad olarak bir sözcebirimdir. Dilde kelime türlerini belirlemek üzere yapılan ad, önad, eylem, belirteç gibi tanımlar sözcebirimdir. Herhangi bir bilgi sağlayabilir, ama herhangi bir bilgi sağlayıcı olarak yorumlanamaz. Sözcüklerin en geniş hâlleri bu başlık altında incelenebilir. Terim en basit anlamda kullanılan tek tek sözcüklerdir. Doğru ya da yanlış kategorisi altında değerlendirilebilecek herhangi bir bilgi içermeyen göstergeler, terimdir (Özmkas, 2009: 41). Doğru veya yanlış kategorisinden bahsedebilmek, terimlerin bir araya gelmesiyle oluşturulan önermeler oluşturmayı gerektirir. Önerme bilgilendirici bir göstergedir. Önermeyi anlamak için iki parçadan (belirti ve sözcebirim) oluşup oluşmadığına bakmak gerekir (Peirce, 1984: 275). Bir nesnenin varlığını dile getirmek için önermeler oluşturulur ancak doğru olup olmadığını kanıtlamak için çıkarım (sav, kanıt) yapmak gerekir. Çıkarım önermenin kanıtını getirir ve neden sonuç ilişkisi kurar (Erkman,

2005: 116). Çıkarım yapılabilmesi için verilen bilgilerin birbiriyle ilişkilendirilmesi ve üzerinde düşünülmesi gerekir.

Pinker'in bahsettiği düşünce dili olan akılcı formatı, önermelerle gerçekleşir. Bir terimin anlamının ortaya çıkması kavram-önerme ilişkisi içinde mümkündür. Bir dilde düşünebilme için kavramlardan değil önermelerden hareket edilir. İnsan, bir terimin anlam içeriğini zamanla ve önermeler vasıtasıyla edinir.

2.2. Kaplam ve işlem

Her kavramda hem içine aldığı konu veya nesnelere işaret etme, onları kapsama hem de bu konuların ve nesnelere ortak özelliklerine yani anlamlarına işaret etme gibi iki yön bulunmaktadır. Bir kavramın işaret ettiği, hatırlattığı ortak özellikler kavramın anlamını yani işlemini oluşturur. Işaret ettiği, belirttiği konular ve nesnelere ise o kavramın kaplamıdır. Kaplam, bir düşünme işleminin veya bir bilgi unsurunun kuşatabildiği gerçek veya düşünceye ait, somut yahut soyut nesnelere, konular kümesidir. Bir kavramın ilemi onun tanımınıdır, yani onun tanınmasını sağlayan nitelikler kümesidir. Bir kavramın kaplamı, içine aldığı fertler kümesidir (Filizok, 2022: 5-6). Bir kavramın kaplamı da ilemi de sonsuzdur. Aynı kavramın işaret ettiği konuların ve nesnelere özellikleri de sınırsız olabilir. Bir kavram iki yüzlü bir ayna gibidir (zlem, 2019: 97). Aynanın bir yüzünde kaplam diğer yüzünde işlem vardır.

Bir terim(sözcük) görüldüğü ya da işitildiği zaman, ne anlama geldiği zihinde oluşmaktadır. Zihin kavrama ait bütün bilgi ve bağlantıların depolandığı bir merkez konumundadır. Anlamlama, düz anlam ve yan anlam olmak üzere iki bölümde incelenir. Barthes'e göre (1976) düz anlam gstergeninin neyi temsil ettiği, yan anlam ise gstergeninin nasıl temsil edildiğidir. Kavramlar, birinci aşamada gerçek dünyanın zihnimizdeki soyutlanmış, genelleştirilmiş karşılıklardır. İkinci aşamada, yani iletişim/dışavurum aşamasında ise kavram (gösterilen), dışa vurma biçiminde (ses imgesi, görüntü imgesi vb.) gösteren olur (ağlar, 2012). Gösterenin belirttiği nesnelere sınıfı, o sözcüğün düz anlamıdır. Yan anlam bir sözcükle ilgili çağrışımsal değerleri ve değişebilir anlamları belirtir. Bir sözcüğün her durumda bir düz anlamı vardır; yan anlamı ise bağlama bağlı olarak gelişebilir (Günay, 2007: 69). Yani düz anlam, gerçek dünyadaki nesnenin zihinde oluşturduğu yansımadır. Yan anlam ise gstergeninin izleyicinin heyecan ve kültürel değerleriyle buluştuğunda oluşan etkileşimdir (Barthes, 1976). Mantıkta düz anlam bir gstergeninin anlamsal genişlemesini yani kaplamı, yan anlam ise dilsel gstergeninin yoğunlaşmasını yani ilemi belirtir. Kavramların düz anlam katında yanlış anlaşılma tehlikesi yoktur. nk bireysel ve keyfi olarak oluşturulmayan kavramlar bir toplumun ortak kültür paydalarıdır (Günay, 2007: 69). Bir sözcüğün ilk anlamı ile dili kullanan tüm öznelerin bir sözcükle ilgili sahip olduğu tüm değerler kastedilir.

Bir kavramın anlamının belirlenmesi için o kavrama ykletebilecek özelliklerin dil aracılığıyla ifade edilmesi gerekir. Bu da en az iki unsur-özne, yüklem- olan önermeler oluşturmayı gerektirir. Bu önermelerde, kavram (terim) zne, o kavrama ykletebilecek özellikler yüklemdir (zlem, 2019: 108). *Masa dört ayaklıdır. İnsan akıllıdır.* vs. gibi. Bir özelliğin bir kavramın işlemine ait olup olmadığını belirlemek yargıda bulunmayı gerektirir. Kısacası bir kavrama ait kaplam ve işlemin ortaya çıkarılması önermeler vasıtasıyla yapılır. Bu tür önermeler aracılığıyla o kavramın tanımı yapılır. Tanım, "nedir?" sorusuna verilen bir cevaptır.

2.3. Tekil ve genel kavramlar

İnsan duyuları aracılığıyla dış dünyayı algılar. Dış dünyada algılanan her şey somut ve tektir ve soyut olarak teklik hâlinde tasarlanabilir. Tek varlıklar taşıdığı özellikler bakımından kendileriyle özdeşdir ve bu özdeşlikle diğer teklerden ayrılırlar. Tek varlıklar algılanırken kendisiyle ayrı duran başka olan şeylerle ilişkiye sokularak algılanır. Tek tek varlıkların taşıdığı özellikler arasında ortak olanları saptanarak bu ortak özellikler bakımından tek tek varlıklar arasında bir özdeşlik ilişkisi kurulur. (Özlem, 2019: 74). Kısacası genel kavramlara, tek olanlardaki ortak özelliklerden yola çıkılarak ulaşılır. Sıfatlar, bir varlığa ait ayırım ve özdeşliklerin belirlenmesinde önemli görevler üstlenir. Genel kavramlar arasındaki kısmî farklılık ve kısmî özdeşlik, mantıksal açıdan kavramların en önemli özellikleridir. Aralarında kısmî farklılık bulunan genel kavramlar, birbiriyle alt üst sınıflar hâlinde ilişkiye sokulur ve bu alt üst sınıflar arasında bir kısmî özdeşlik kurulur. Bu özellik iki kavram arasında birini diğerine bağlayan cins ve tür adını alan iki yapı olduğunu gösterir (Özlem, 2019: 93). Bir özelliğin bir cinsten bulunması, bu özelliğin o cinsin bütün terimlerinde de olduğu anlamına gelir.

İnsan zihni, nesnelere ve konuları cins-tür ilişkisine göre sıralayarak bir sınıflandırmaya tabi tutar. Sınıflandırmada nesne ve konunun benzerlik ve farklılıkları belirleyicidir. Sınıflandırma basitten karmaşığa doğru gidecek şekilde yapılır. Her tür, kendi cinsiyi tanımlanır. Bir türün üstüne bir cins koymak, o nesne ve konunun sınıflandırmasını yapmaktır. Nesnelere ve onlara işaret eden kavramlar, kaplamaları ve içlemleri bakımından bir hiyerarşi içinde algılanır. Dış dünyada kaplamayı en geniş olan kavram “varlık”tır.

Anlamsal ilişkiler aynı düzeydeki birimler arasında ise eşdeğerlik ya da karşıtlık ilişkisi olarak isimlendirilir. Aynı düzeye ait olmayan birimlerle ilgili ise sıralı düzene ve içindelemeye bağlı bir ilişki söz konusudur. Altanlam, üstanlam, bütün-parça ilişkisi bu türdendir. Üstanlamlılık cins, altanlamlılık türe denktir. Sözcüksel gösterilenler temelde üç yapısal bağlantıyla belirlenir: eşanlamlılık, üstanlamlılık ve karşıtanlamlılık. Sözcükler arasında eşitlik veya özdeşlik, kapsama veya içerme, zıtlık veya çelişme türü bağlantılar vardır (Günay, 2007: 64). Genel kavramlara ulaşılırken kimi zaman iki veya daha fazla sözcük birbiriyle ilişkilendirilir veya birleştirilir. Parçalar bir araya gelerek bir bütün adı oluşturur. Parça bütün ilişkisi, iki terim arasındaki sıralı düzene bağlı bir ilişkidir. Bu iki terimden birisi, bütün durumundaki diğer terimin bir kısmını belirtir (Günay, 2007: 157). Düşünme edimi ilk olarak tekil kavramlarla başlar ancak teklerle başlayan mantıksal düşünme edimi genel kavramlarla kurulan bağlantı sayesinde bir genişleme gösterir. İnsan düşüncesi tekil ve genel kavramlar; genel kavramlar ve genel kavramlar arasında bağlantı kurularak oluşturulur (Özlem, 2019: 91). İnsan zihni genel kavramlardan hareket ederek tek olanlardan söz eder.

3. Soru yapısının semantik özellikleri

3.1 Parçasal biçim birimler

3.1.1 Sözlükbirim olarak “ne” soruları

Anlam bilimi, sözlük birimlerinin anlamını araştırır. Her dil, sayısı ve yansıttığı anlam değişse de soru kelimelerine sahiptir. Dillerde tipik olarak iki temel soru kelimesi vardır: *Kim* ve *ne* (Siemund, 2001: 22). Aslında bu sorular dünyanın algılanma şeklinin dile yansımalarıdır. Varoluşun algılanabilmesi, deneyimleyen (özne/kim) ve deneyimlenenin (nesne/ne) varlığını gerektirir. Öznenin dışında kalan her şey deneyimlenen olarak bir nesnedir. Özne (deneyimleyen), deneyimlediği nesnelere kıyas, analiz ve

muhakeme süzgecinden geçirerek belirli kategoriler altında birbiriyle bağlantı kurarak zihnine kaydeder. Tz/z/cevher, Aristoteles tarafından birincil ve ikincil tözler olmak üzere ikiye ayrılır. Birincil tözler içerisine dış dünyada kendi başına var olan, başka bir var olan içerisinde yer almayan bütünlükler girer. Dünya dillerinde –ne ve kim dışında- en az dört soru türü arasında farklılık görülür: (1) durumun konumu (nerede?) (2) zaman (ne zaman?) (3) gerçeği iletme tarzı (nasıl?) ve (4) sebep (niçin?). Ayrıca, diller bu dört alandan biri veya daha fazlasını daha kesin sorgulamayı sağlayan durum-çekim, kelime Şekilleri veya soru kelimelerine sahiptir (Siemund, 2001: 22).

Bütün dünya dillerinde bulunan bu temel soruların kaynağı, aslında insan beyninin dış dünyayı algılama biçimidir. Daha önce de bahsedildiği gibi beyindeki görme lobunda yer alan iki akış-ventral ve dorsal-ne/kim, nasıl ve nerede sorularının cevabını arar. Dış dünyada bulunan nesnelere, bir maddeye dolayısıyla da bir biçime sahiptir. Duralı'nın (2013) ifadesiyle Şeyler (nesne) durağandır. Şey, mekânda bir arada duran sabit özelliklerden vücut bulur. Yani Şey (nesne), nitelikleri ile bir mekânda ortaya çıkar ve nesneye isim verilmesinde belirleyici rol oynar. Tek tek somut var olanlardan, nesnelere hareketle tümel soyut bir kavrama ulaşılması adlandırma olarak bilinir. Adlandırma, belli bir var olanlar öbeğini oluşturan, bütün bireylerde bulunduğu kabul edilen ortak özelliklerin tek tek var olanlardan soyutlanması işlemidir (Duralı, 2013: 100). Dış dünyadaki nesnelere algılanabilmesi ve üzerinde düşünülüp idrak edilmesi bir isim altında zihne kodlanmış olmasını gerektirir. Dilde dış dünyada bulunan canlı cansız bütün varlıkları, insan tasavvurundaki somut ve soyut bütün kavramları tek tek ya da tür olarak karşılayan adlar vardır (Korkmaz, 2003).

İnsan beyninin dış dünyayı algılamada ve öğrenmede aynı bilişsel modülleri kullanması dünya dillerinde; sözcük türleri, zaman, kip, vb. gibi benzer özelliklerin bulunmasını sağlar. Canlı ve cansız varlıkları temsil etme özelliğine sahip olan ne ve kim soruları, dış dünyadaki varlıklara verilen isimleri yani o ismin dildeki fonetik karşılıkları olan terimleri gösterir. Soruların kategorilendirilmesine dikkat edildiğinde beyindeki dış dünyayı algılama sisteminin dildeki sorular üzerinde etkin bir rol oynadığı görülür. Görme lobu *ne* sorusunun cevabının farklı bir akışla, *nerede* (mekan) ve *nasıl* (nitelik) sorusunun cevabını ise aynı akışla belirler. Duralı (2013: 102), nitelik ve niceliklerin kendi başlarına var olamadığını kaydetmiştir. Kırmızı, güzel, geniş, uzun gibi nitelikler tek başına düşünülemezler. Başka bir varlığa bağlandığında bu nitelikler varlığın belirleyicileri olarak görev yapar. Örneğin mavi, gökyüzü ile; kırmızı, kan ile birlikte dşnldğinde varlık sahnesine çıkar. Bir ismin özelliklerini belirleyen sadece görme duyusundan gelen veriler değildir. Ayrıca tatma (ekşi, tatlı, tuzlu...), dokunma (yumuşak, sert...), işitme (yüksek, alçak, hoş, kalın, ince...), koklama (pis, kötü, iğrenç) duyusundan gelen veriler de önemli rol oynar. Beyin dış dünyaya ait verileri işlerken bütüncül olarak çalışır ve zihne bir isim altında o nesneye ait bütün özellikleri kaydeder.

Bir sözlükteki en temel birim olan sözcük, bağımsız biçimbirim olarak kabul edilir ve bir dilin temel ögesidir. Korkmaz (2003), anlamlı kelimeleri iki ana kategoriye ayırarak incelemiştir. Birinci kategoride adlar ve ad soylu kelime sınıfları, ikinci kategoride ise fiiller ve fiil soylu kelime sınıfları vardır. Korkmaz, sorunun tasnifini de kelime türlerine göre yapmıştır. Birinci kategorinin alt başlıkları adlar, sıfatlar, zarflar ve zamirlerdir. Soru yapısı adlarda soru, soru sıfatları, soru zamirleri, soru zarfları başlıkları altında incelenmiştir. Sorma nlemleri hem anlamlı hem de görevli kelimeler sınıfına dâhil edilmiştir.

Tablo 1 Türkçede ne soruları

Soru Zamirler	Soru Sıfatları	Soru Zarfları	Sorma Ünlemleri
Kim?	Kaç?	Hani?	Acaba?
Kim?	Kaçar?	Nasıl?	E?
Kimin?	Kaçıncı?	Ne?	Eee?
Kime?	Hangi?	Ne diye?	Ha?
Ne?	Nasıl?	Ne denli?	Hani?
Neden?	Neredeki?	Ne biçim?	He?
Nereye?		Nerede?	Hı?
Kaça?		Nereden?	Hm?
Kaçıncısı?		Ne kadar?	Yaaa?
Ne?		Nice?	Yoksa?
Nere?		Niçin?	
Nerem?			
Neren?			
Neresi?			
Nerenin?			
Nereyi?			
Neresini?			
Nereye?			
Nereden?			
Hangisi?			
Hangisinden			
Hangisinde?			
Hangisini?			

Her dil, kendine has bir işleyiş sistemine sahiptir. Anlambilim, bütün diller için geçerli olan dil bilimine has anlamla ilgili tümellere ulaşmaya çalışır (Filizok, 2022: 4). Aslında dillerin işleyiş sisteminde fiil, isim, edat sıralaması değişse de tüm diller yüklem ve tümlecin tutarlı bir şekilde sıralanmasından oluşur. Dillerin çizgisel bir eksende algılanmasını sağlayan da duyu-motor sistemidir. Yani seslerden sözcüklere, sözcüklerde cümleye kadar dil çizgisel bir eksen işlem görür ve bu da beyinde öncelik sonralık ilişkisini belirleyen duyu-motor sistemi sayesinde.

Anlam, anlamlama ve anlam alanı olmak üzere iki aşamada gerçekleşir. Anlam alanı bir kavramın ortak özelliklerini belirtir (Günay, 2007: 58). Dış dünyada tek tek bulunan varlıkların ortak özelliklerinden yola çıkılarak genel kavramlara ulaşılır. İnsan düşüncesinin tekil ve genel kavramlar, genel kavramlar ve genel kavramlar arasında bağlantı kurularak oluşturulduğu düşünüldüğünde, nesnelere arasında kısmî farklılık ve kısmî özdeşlik kurulması yoluyla oluşturulan genel kavramların düşüncenin genişlemesindeki önemi de ortaya çıkar. Varlıklara ait kısmî farklılık ve benzerlikleri ortaya çıkarmak için sıfatlar kullanılır. Niteliklerin belirlenmesinde beş duyudan, özellikle görme duyusundan, gelen veriler belirleyicidir. Görme duyusu aracılığıyla bir nesnenin olası boyutu, şekli, hareketi, uzaklığı ve konumu hesaplanır. Bunun için her dilde oluşturulan kavram dünyasının terim kısmı değişse de kavramlara ait niteliklerin ortaya çıkarılmasında aynı bilişsel yöntemler kullanılır. Bu da dillerin ortak bir noktada buluşmasını sağlar. Genel anlamda bir maddeye sahip olan canlı cansız soyut varlıkların taşıdığı renk, şekil, biçim, koku, mesafe, huy, alışkanlık, yetenek, beceri gibi türlü dış ve iç özellikler (Korkmaz, 2003) sıfatlar aracılığıyla belirlenir. İnsanlar, bütün canlı cansız varlıklara uygulanabilecek

bu özelliklerin terim olarak karşılıklarını öğrenerek sahip oldukları düşünce ve duygu dünyalarını adım adım yüzey yapıya çıkarmaya başlarlar.

Tablo 2 Sıfatlar²

Sayı (Kaç?)	Tek (bir), çok, birinci, beşer, altışar
Görüş (Nasıl?)	hoş, güzel, kötü, harika, korkunç, güzel, tatlı, rahat, çirkin, berbat, tuhaf, rahatsız, iğrenç, zevkli, pis, önemli, mükemmel, muhteşem, görkemli, eğlenceli, sıkıcı, ilginç, komik...
Boyut (Nasıl?)	büyük, kkk, minik, ufak, kocaman, devasa, kcck, kısa, uzun, ufakk...
Biçim (Nasıl?, şekli nasıl?)	yuvarlak, uzun, kısa, geniş, dar, kare, üçgen, dikdörtgen, düz...
Durum (Ne durumda? Nasıl?)	temiz, kirli, kullanılmış...
Yaş (Kaç yaşında?)	genç, yaşlı, ham, olgun, taze, bayat...
Renk (Hangi renk?)	beyaz, siyah, kırmızı, mavi, sarı, yeşil, mor, turuncu...
Kalıp (Ne tür bir ...?)	sade, düz, süslü, iekli, benekli, puantiyeli, çizgili (enine, boyuna)...
Kken (Milliyeti ne? Hangi milletten?)	yabancı, yerli, Türk, Japon...
Materyal (Neden yapılmış? Malzemesi ne?)	altın, gümüş, bakır, pamuk, deri, polyester, yn, ipek, kadife, naylon, ağaç, taş, elmas, plastik...
Amaç (Ne?)	tenis raketi, kızartma tenceresi, koşu ayakkabısı...

Nesnelerin deneyimleyende bıraktığı duygu, uzamda kapladığı alan, şekli, zamana bağlı olarak geçirdiği değişim, rengi, materyali, kullanım amacı, kökeni vb. dış dünyada bir maddeye sahip olan nesnelerin türlere ve cinslere ayrılmasında, önemli bir yere sahiptir. Peirce`ye göre herhangi bir şeyin gösterge olabilmesi için nesne olarak adlandırılan bir şeyi temsil etmesi gerekir (Özmkas, 2009). Göstergenin var olması, aynı dili konuşan toplum yeleri tarafından anlamlı olarak belirlendiğinde mümkündür. Göstergeler herkes için yaklaşık olarak aynı çağrışımları ve aynı karşılıkları hatırlatır (Yüksel, 2005, s. 24). Zihinde soyut olarak bulunan kavramın başkalarına aktarılması, bu kavram hakkında bir şeyler söylenmesi, o kavramın somutlaştırılmasını sağlayan terimler vasıtasıyla. Anlam, konuşanın kavramın hangi seslerle dışa vurulduğunu, dinleyenin de duyduğu sesleri nasıl yorumlayacağını bilmesi ile mümkündür. Her dilde o dili konuşanlar tarafından zihinde bulunan idelere takılmış somut bir ad ve onun dışa vurum şekli olan bir sözcük vardır. Kavram ve terim (yani işaretlenen/gösterilen ve işaretleyen/gösteren) zihinde birleşir. Kavramla ses veya görüntü imajı birleşir. Kavramdan ses imajına, ses imajından kavrama gidilebilir. Kelimenin sesi duyulduğunda zihinde bir kavram canlanır veya kavram düşünüldüğünde zihinde bir ses imajı canlanır. Konuşan kavramdan ses imajına, dinleyen

² Korkmaz`ın (2003) sıfatlarla ilgili verdiği bilgilerden ve İngilizce gramer kitaplarından hareketle bu tablo tarafımızca oluşturulmuştur.

sesten kavrama ulaşır (Filizok, 2022: 7). Kavram bilgisi, sorular vasıtasıyla sınıflandırılır. Ne sorusu nesnenin hangi isimle anıldığını gösterirken o nesneye ait özellikler Tablo 2’de de görüleceği üzere kavramın işlemi ortaya koyar. Kavramın içlemi ortaya koyulurken görme duyusu kadar diğer duylardan gele veriler de önemlidir ve beyinde bu duylardan gelen veriler birbiriyle bağlantılı olarak işlem görür. Burunda bulunan koku reseptörleri dış dünyadan gelen kokuyla ilgili verileri (kötü, pis, iğrenç, güzel, hoş, hafif, ağır...), işitme reseptörleri bir sese ait özellikleri (kalın, ince, tiz, sessiz...) tatma reseptörleri bir nesneye ait tadı (acı, ekşi, tatlı, tuzlu...), dokunma reseptörleri aynı nesnenin dokusuna ait nitelikleri (yumuşak, sert, pürüzlü, düz...) işler. Örneğin dış dünyada bir karşılığı olan *portakal* göstereni(terim) sahip olduğu özelliklerle tanımlanır. Benzerlikleri ve farklılıkları dolayısıyla da diğer turuncgillerden ayrılır. Bu benzerlikleri belirleyen duyu kanalları aracılığı ile alınan verilerdir. Portakalın bir şekli, rengi, boyutu vardır. Aynı zamanda portakala ait bir tat, bir doku, kesildiğinde veya sıkıldığında çıkardığı bir ses ve kendine özgü bir kokusu vardır. Portakal görüldüğü veya işitildiği zaman ona ait bütün özellikler de hatırlanır.

Dış dünyada tek başlarına var olamayan bir diğer tür de niceliklerdir. Bu türlerin var olabilmeleri bir varlıkla birlikte düşünülebilmelerine bağlıdır. Dilde nicelik belirleyicisi olarak görev yapan kelime türleri zarflardır. Soru zarfları yoluyla fiildeki oluş ve kılış çeşitli yönlerden belirlenir. Aristoteles’e göre duyu organlarımıza konu olan nesnelere algılanabilmeleri zamana bağlıdır. Zaman ise hareket ve değişim aracılığıyla anlaşılabilir. Hareket, bir varolanın bir mekânda zamana göre kesintisiz bir şekilde bir mesafeyi kat etmesidir. Hareket hâlindeki her varolan zamanın içerisinde yer almaktadır. Zaman hareketin ve durmuşluğun ölçüsüdür (Duralı, 2013). Devinenin yahut hareket edenin durmasıyla devinme yahut hareket de kesilir. Niceliği belirleyen zamandır. Birden, iki olma, azdan çok olma zamana bağlı olarak oluşur. Bir hücre zaman içinde çoğalır, büyür ve ölür. Gen sayısı varlıkların türünü belirler. Ağacın yapraklarının azlık veya çokluğunu belirleyen zamandır. Bir nesne zamana bağlı olarak değişim yaşar ve değişim de dile nitelikler vasıtasıyla yansır. Örneğin bir nesne zamana bağlı olarak bayat, taze, çürük vs. gibi nitelikler kazanır. Bir insanın zamana bağlı olarak vücudunda yaşadığı değişiklikler, dilde yine genç, yaşlı, olgun gibi sözcüklerle karşılanır. Aslında niteliklerin belirleyicisi de niceliklerdir. Uzak/yakın (kilometre veya metre), zengin/fakir (mal veya para miktarı), şişman/zayıf (kilogram, vücut ölçüsü), ağır/hafif (kilogram), aydınlık/karanlık (ışığın miktarı), uzun/kısa (metre cinsinden boyun ölçüsü)... Beyin dış dünyadaki bu değişimleri duyları ile algılar ve insan zekâsı bu değişimleri dil aracılığıyla zihnine kodlar.

Zamanın yani hareketin veya hareketsizliğin dildeki karşılığı fiil adını alır. Dil, içinde bulunan tüm sözcüklerin birbiriyle ilişkide bulunduğu bir dizgedir. ‘An’ı idrak eden özneye göre zaman önce ile sonraya bölünür. An bunların arasında köprü görevi görür. Hareketin bir türü, bir hâli hareketin sayısıdır. Deneyimleyen beyindeki duyu-motor sistemi sayesinde kendisini âna (şimdiye) yerleştirir ve varoluşu bir öncelik (geçmiş)- sonralık (gelecek) ilişkisi içerisinde kavrar. Bu ilişki sayesinde deneyimleyen olaylar ve durumlar arasında nedensellik (niçin/neden/niye) bağlantısı da kurar. Harekete önce ve sonra yüklemelerini atfetmekle ruh, sayılabilirlik olarak zamanı kurar. Aristoteles’e göre, süreklilik gösteren ve önce ile sonra hattında hareket sayısı demek olan “zaman”, bilme edimimizin en önemli dayanaklarından biridir (Duralı, 2013: 106).

Bir sözcüğün anlamı, o sözcüğün içinde bulunduğu dizgedeki diğer sözcüklerle ilişki içinde olmasının sonucu olarak ortaya çıkar (Günay, 2007: 109). Aristoteles kategori terimi ile yüklemi ifade eder. Yani kategori, varlığın veya bir konuya yüklenen yüklem çeşitli sınıflarıdır. Bunlar herhangi bir yüklem olmayıp bütün kavramları içine alan en genel kavram biçimleridir. Bu bakımdan kategoriler isimlendirilmesi mümkün olan çeşitli varlıklar hakkında en genel yüklem listesidir (Köz, 2003: 84).

Aristoteles'in yüz yıllar önce yaptığı sınıflandırma günümüzde "istem" adı altında dil incelemelerinde kullanılmaktadır. Bir sözcüğün etrafında açılan mantıksal, anlamsal ve sözdizimsel boşluğu ifade etmek için kullanılan istem, hem cümlenin biçimini hem de anlamını etkilemektedir (zkan, 2017: 183).

Dilbilimsel incelemelerde yatay eksen (sentagmatik) ve düşey eksen modeli kullanılır. Yatay eksen, tümcenin söz dizimsel boyutu ve tümce unsurlarının dilbilgisel düzene göre nasıl sıralandığı düşey eksen ise birbiriyle ilişkide bulunan, öbek oluşturan ve seçmenin yapılabilmesine müsaade eden kavramlarla ilgilidir. Dillerde tek başına kullanılabilin bağımsız biçimbirimler –ad, nad, ilgeç- ve başka biimbirimlerle kullanılan ek, ek gibi işlem gören klitik ve hareketi nesneye bağlayarak yüzey yapıya çıkaran fiil gibi bağımlı dil birimleri vardır (Güven, 2018: 60). Fiilin bağımlı dil birimlerine dâhil edilmesinin sebebi, belirli sayıda ve tipte ye alma kapasitesi ve bu yeleri yönetebilme gücüne sahip olmasındandır.

Anlamsal süreçler ve biçimbilgisel süreçler sözcüğün istemini değiştirir. Bir cümledeki dil biriminde – eylem, ad, nad veya ilgeç- doymamış bir unsur vardır ve bu dil biriminin isteği veya gereksinimi daha büyük bir birimdeki çeşitli yapılarla tamamlanmasını gerektirir. Türkçede bu durum hem cümlede hem de öbek yapıda söz konusudur. İstem, cümlede merkez bir dil birimi olduğundan ve bu dil biriminin cümlede kaç unsurun bulunması gerektiğine karar verdiği varsayımından yola çıkar. Cümleye kaç unsurun gireceğine merkez konumda olan eylem karar vermektedir. İstem bir cümlede bulunan adların merkez konumdaki eylem, ad, nad ya da ilgece hangi durum işaretleyicisi ile bağlanacağı, söz dizimsel açıdan hangi pozisyonda bulanacağı ve anlamsal olarak hangi rolü yükleneceğini de belirler (zkan 2017: 185). Yani bir cümle ya da öbekte merkezi dil biriminin mantıksal, anlam bilimsel ve söz dizimsel olmak üzere üç temel düzeyi vardır. Bu düzeyler merkezi konumda olan eylemin ifade ettiği olay yapısının doğal bir sonucudur. Örneğin vermek fiili, bir için yapanını, verme içine maruz kalan (nesne), verme işinin yeri ve yönünü ifade eden bir unsur gerektirir. Örneğin: *Ayşe bana bir kitap verdi*. Beyin dili deneyimleyerek edindiği için vermek eylemi ile ilgili hem yapısal hem de çağrışımsal olarak birçok bağlantıya sahiptir. Hem dizisel işlemler hem de dizimsel işlemler beyindeki bu bağlantılar sayesinde.

Merkez dil biriminin mantıksal, anlamsal ve biçimsel istemine göre cümleye eklenen unsurlar, katılan (actant) olarak isimlendirilir. Merkez dil biriminin istemine göre katılanlar zorunlu ve seçimlik olmak üzere ikiye ayrılır. Zihinsel ilişkilerin ön plana çıktığı mantıksal istem, merkezi dil biriminin (eylem, ad, nad, ilgeç) kaç isteminin olduğunu belirler. Yani fiilin gösterdiği olayın yapısına bağlı olarak konuşurun zihninde fiilin sayısal olarak kaç istemi ya da katılanı olduğunu mantıksal istem belirler. Türkçede fiiller mantıksal istemi açısından bir istemli (x), iki istemli (x, y),  istemli (x,y,z) ve dört istemli (x, y, z, q) olmak üzere sınıflandırılır. Fiilin mantıksal istemine göre cümlede belirli söz dizimsel boşluklar oluşur ve bu boşluklar belirli morfolojik özellikleri olan, genellikle de belirli durum ekli söz dizimsel tamlayıcılarla doldurulur. Fiilin söz dizimsel çevresinde en fazla dört katılan/tamlayıcı olabilir. Bu, fiilin söz dizimsel istemidir. Söz dizimsel işlemlerle açılan boşluklar eden(agent), etkilenen (patient), hedef (goal) vs gibi anlam bilimsel rolleri yüklenen katılanlar tümcede anlam bilimsel yapılar oluşturur. Bu da merkezi dil biriminin anlam bilimsel istemini ifade eder (Doğan 2016: 3). Anlamsal bileşende derin yapı kavramı ön plana çıkar. Merkez dil birimi söz dizimsel istemin gerektirdiği dil bilgisel ilişkiler ve bağlantılar sayesinde yüzey yapıda somut hâle gelir. Ancak sözcüklerin söz dizimsel istemi, fiilin farklı anlamlara sahip olması durumunda değişiklik gösterebilmekte, fiildeki çatı değişikliği söz dizimsel olarak kaç tamlayıcının geleceğini de değiştirmektedir. Türkçe cümlede tamlayıcıların yeri konusunda esnek bir yapıya sahiptir ancak sözlük birimler kimi zaman tamlayıcılarını belirli söz dizimsel konumlarda bulunmaya zorlayabilir. Nesne belirtme hâli eki almaması durumunda yüklemeden hemen

önce gelmek zorundadır. *Ali bana bir kitap aldı. Ali bir kitap bana aldı.* şeklinde farklı bir konumda kullanılamaz.

Chomsky'nin belirttiği gibi dillerde sınırlı sayıda söz dizimsel yapılar vardır. Bu durum, fiillerin her tamlayıcı ile kullanılamamasının getirdiği bir kısıtlamadır. Böylece söz dizimsel açıdan kısıtlanan sınırlı ve belirli temel cümle biçimleri ve doğal söz dizimsel fiil sınıfları oluşur. Doğan (2017, s. 1) Türkçe fiillerin alternatif kullanımları da dâhil olmak üzere en çok 40 söz dizimsel davranışının ve temel cümle yapısının olduğunu söylenebileceğini kaydetmiştir. Yani fiillerin sözlüksel özellikleri tümcenin söz dizimsel yapısını kısıtlar ve çeşitlenmesini sağlar. Türkçe Sözlük'te 9.912 madde başı ve içi fiil vardır. Fiillerin gerek duyduğu üyelerin sayısı ve tipi istem bilgisi ile tespit edilmektedir. Tümce oluşturmak için fiilin istemine göre ekli veya eksiz olarak fiile bağlanan tamlayıcılar *ne sorularında* da aynı eklerle sorgulanır. Örneğin: *Bardağı aldı. (Neyi?), Bana bakma! (Kime?), Eve gidiyorum. (Nereye?)*. Sorular hem kelime türlerine hem de bu kelimelerin cümlede hangi eklerle kullanılacağına işaret eder. Gösterilen (içerik) düzeyinde yapılan çözümlenmelerle ilgili olan anlam birim, içeriğin tözüne aittir. Bir gönderge niteliğinde olan anlambirimsel, evrensel ve az sayıdadır (Günay, 2007: 110). Merkezî dil birimi aynı türde katılanlarla kullanıldığı için konuşan o katılanı kullanmasa bile dinleyen zihninde tamamlayabilmekte, bu da derin yapıda anlamın oluşmasını sağlamaktadır. Dildeki istem bilgisi doğrudan dilin yinelemeli olma özelliği ile ilgilidir.

Ne soruları cümlelerin kuruluşuna göre kimi zaman belirli bir ismi (kimi, neyi), kimi zaman yer yönü (kime, neye?), kimi zaman mekân değişikliğini ve sebebi (Nereden, neden?), kimi zaman mekân ve zamanı (kimde, nerede, ne zaman, saat kaçta?), kimi zaman başka isimle ilgiyi (kimin, neyin?), kimi zaman vasıtayı (kimle, neyle, nasıl?) sorgulamak amacıyla bir cümlede farklı hâl ekleri ile kullanılmaktadır. İnsanın bu dünyada kendi varlığını anlayabilmesi, beyinde zaman ve mekânı işlemleyen modüller sayesinde. Kişi kendini bir zamana ve mekâna yerleştirerek dış dünyada bulunan nesnelere, kendi duygu süzgecinden geçirerek algılar ve bu şekilde zihnini oluşturur. Aslında hiçbir zihin birbirine benzemez. Her zihin tek ve yegânedir.

Ne soruları varlıklara, onların nitelik ve niceliklerine işaret etme özelliği dışında, çeşitli duygu durumlarının da ifade edilmesini sağlar. Kim soruları cümleye şüphe, küçümseme, bilinmezlik, duraksama; ne soruları şaşma, olumsuzluk, pişmanlık vb. anlamları katar (Korkmaz, 2003). Hem ezgi, hem bağlam bu soruların cümleye kattığı anlamı etkiler. Örneğin: '*Kim demiş?*' yerine göre, inanmama, merak, şaşkınlık, umursamama gibi anlamlara gelebilir. Soru kelimeleri veya soruların kullanımı sadece temel ve standart sorularla ilgili değildir. Ayrıca bu soruların çoğu konuşucunun psikolojik tavrını da yansıtır. Tabi bu sorular yalnızca vurgu, ses tonu ve soru kelimeleri ile değerlendirilemez. Kimi zaman ünlemlerle, işaret zamirleri ve zarflarla kullanılarak konuşucunun şaşkınlık, sebat, tedbir, umursamazlık gibi çeşitli psikolojik tutumlarını da ifade eder. *Ne olmuş yani?, Bu ne şimdi? Ne denir ki? Neye şaşırıyorsun şimdi?*³

- Nasıl söyledim? (Bağlama göre pişmanlık veya övünme Nasıl söyledim ama?)
- Nasıl söyleyeyim? (Ne söyleyeceğini bilememe, kararsızlık)
- Nasıl söylersin? (Bağlama göre azarlama veya sitem)
- Ne zaman söyledim? (Bağlama göre inkâr etme veya yalanlama)

³ Soru kelimelerinin farklı anlamlarda kullanıldığı bağlamların tamamını vermek elbette mümkün değildir.

- Nereden bilirdim? (Pişman olma, hayıflanma)
- Nereden bileyim? (Bağlama göre azarlama)
- Nereden biliyorsun? (Bağlama göre merak veya azarlama)

Beyin, insanın duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol eder. İnsanın duygu merkezi olan limbik sistem, beyinde birçok merkezle bağlantılı çalışır. Beyinde üretilen duygular, hem ses tonu hem vurgu hem de vücudun fiziksel tepkilerini etkiler. Sinirliyen söylenen bir soru cümlesi ile mutluken söylenen soru cümlesinin farklı anlamlar iletmesi, kişinin salgıladığı hormonlar ve buna bağlı olarak hissettiği duygular ile alakalıdır.

3.1.2. Bağlı biçimbirim olarak soru

Türkçede soru anlamı; vurgu, soru kelimeleri ve soru eki olmak üzere üç farklı şekilde sağlanır. İsimlerde ve fiillerde soru kategorisi mI klitiği⁴ ile oluşturulur. Türkçede mI/mU ile yapılan sorular, bir çekim şeklidir. Soru, kök ve gövdenin aldığı bir şekil değil, kök veya gövdeyi şahsa bağlayan fiil kiplerinin aldığı şekildir (Ergin, 1994: 334). Bir oluş ve kılışın bir şahıs tarafından yapıp yapılmadığını anlamak amacıyla dayalı olarak fiile bu ek getirilir (Korkmaz, 2003). Dünya dillerinde kutupsal (evet-hayır soruları) soru oluşturmada kullanılan stratejilerden biri de bir cümleyi soruya çeviren soru edatlarıdır. Bazı dillerde bu soru edatının yeri daha sabit olsa da bu edatın konumu, dilden dile değişiklik gösterir. Bu edatın dünya dillerindeki konumu bir cümlenin sonu veya başıdır (Siemund, 2001: 6). Türkçede soru klitiği cümlenin her ögesinden (özne, nesne, tümleç, edat, yüklem) sonra kullanılabilir. Evet/hayır sorularını oluşturmak için sorulmak istenen ögeden sonra mI/mU imi eklemek yeterlidir. Hangi ögeden sonra kullanılacağı konuşanın hangi ögeyi vurgulamak istediğine göre değişir (Sofu, 1998: 91). Soru konuşanın tercihine, niyetine, konuşma bağlamına ve cümleye eşlik eden diğer yapısal unsurlara göre farklı anlamlar iletme üzere kullanılır. *Ayşe dün okula gitti mi?, Ayşe mi dün okula gitti? Ayşe dün mü okula gitti? Ayşe dün okula mı gitti?* Soru klitiğinin cümlenin hangi unsurundan sonra kullanıldığı soruya verilen cevabın da değişmesini sağlar.

Bir cümlenin semantik içeriğini anlayabilmek için o cümlenin sentaktik yapısının dikkate alınması gerekir. Sentaks, dilde anlamın oluşması ve dilin kullanımında yoğun dil bilgilere sahiptir (Comrie, 2005: 86-87). Türkçenin morfosentaktik özellikleri hem biçimsel olarak doğru cümle kurulmasını hem de anlam oluşumunu etkiler. Örneğin al- fiilinin Türkçe Sözlükte 33, çıkmak fiilinin 56, olmak fiilinin 25, gitmek fiilinin 22, girmek fiilinin 19, tutmak fiilinin 47 anlamı verilmiştir. Sözlükte anlam verilirken o fiilin hangi hâl eki ile kullanıldığı anlam ayırıcı bir özellik olarak genellikle açıklamaların başında yer almaktadır. Hâl ekleri fiilin ve cümlenin anlamının belirlenmesinde oldukça önemlidir. Hâl eklerine dikkat edildiğinde, bu eklerin beyin mekân ve zaman algısının bir yansıması olarak sözcükleri tamamlamak üzere kullanıldığı görülür. Örneğin –DA eki bir mekanda bulunmayı, –DAN bir mekandan ayrılmayı, –A bir mekana yönelmeyi gösterir. *Eve mi gidiyorsun? Evden mi geliyorsun? Evde misin? Bu ekler fiillerin farklı anlamlar kazanmasını da sağlar. Ağaca çıktı mı? Başıma mı çıkacaksın? Araba yoldan mı çıkmış? Çocuk yoldan mı çıkmış? Benimle çıkar mısın? Yola çıkmışlar mı?*

⁴Türkçede soru yapmak için kullanılan mI/mU her ne kadar edat olarak değerlendirilse de kelimeyle ek arasında bir davranış gösterir. Bu dil biriminin cümlede fonolojik olarak bağlı bulunduğu kelimeyle hareket etmesi, vurguyu üzerine almaması ve bağımsız bir kelime formuna sahip olması, mI/mU'yu klitik kategorisine dâhil eder. Biz, kimi kaynaklarda soru edatı kimi kaynaklarda soru eki olarak geçen mI için klitik terimini kullanacağız..

Türkçede mI/mU klitiği, kutupsal sorular, seçenekli sorular ve onaylamalı evet hayır soruları oluşturmak üzere kullanılır. Siemund (2001: 2) olumlu kutupsal soruların olumsuz bir mesaj, olumsuz kutupsal soruların ise olumlu bir mesajla ilişkilendirildiğini ifade etmektedir. Araştırmacı şu iki örneği verir: *Seni hiç hayal kırıklığına uğrattım mı? Biraz daha kalamaz mısın?* Dilsel gösterge değerini içinde bulunduğu bütündeki diğer öğelerle kurduğu bağlantılara göre kazanır. Aslında herhangi bir öğeye verilen değer, ancak belli bir dizgeye göre var olabilir (Rıfat, 2013: 28). Aynı söz zinciri içinde birlikte var olan birimler arasında dizimsel bağıntılar ve söz zincirinde birbirinin yerini alabilecek çağrışımsal bağıntılar vasıtasıyla dilsel değer (anlam) kavramı belirlenir. Bir sözcüğün içlemi oluşturulurken duyu kanallarından alınan veriler birbiri ile bağlantılı olarak zihne kaydedildiği için alınan bir uyarı, beyinde birçok nöronun ateşlenmesini sağlar. Örneğin: *Polis mi eve doğru gidiyor? Polis eve doğru mu gidiyor? Polis eve doğru gidiyor mu?* Burada polis bir meslektir ve insan için kullanılır. Eve doğru bir mekana yönelmeyi, git- de bir fiil için kullanılır. Beyinde bunların tamamı için bağlantılar mevcuttur ve bunların hatırlanması milisaniyeler içerisinde gerçekleşir. Bu sayede dilin yer değiştirme ve yineleme özelliği kullanmak mümkün hâle gelir.

Haber ve istek kipleri ile kullanılabilen soru klitiği, kip ekinin fonksiyonuna göre ve farklı ses tonları ile birleştiğinde konuşan kişinin düşüncelerine çeşitli duygu durumlarının da eklenmesini sağlar. Kip, Dilaçar'a (1971: 106-107) göre fiilin gösterdiği sürecin hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulamdır. Ruh durumu herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilir. Kip sayısı sınırlı değildir, ruh durumlarının sayısınca kip vardır (Korkmaz, 2007: 568). Örneğin öğrenilen geçmiş zaman eki -miş yarı dilsel göstergelerle birleştiğinde cümleye alay etme, ironi, şüphe etme, inanmama gibi anlamlar katar. *Görmemiş mi?, Ne dedin, sevmiş mi?, İstememiş, öyle mi?* Soru cümleleri oluşturmak, kimi zaman da bir ricada bulunmak için kullanılan mI/mU klitiği, dolaylı olarak reddetme, çürütme, sitemde bulunmanın da dâhil olduğu sözeylemi gerçekleştirmek üzere de kullanılır. Özellikle bir ifadede dolaylı söz eylem konuşurun psikolojik tavrını da taşır (Min-Park 2007: 311). *Söylesen mi? Söylemeli miyim? Söylemese miydin? Susmayacak mısın? Hâlâ anlamadın mı?* Tabii bunun oluşması sadece soru eki ile ilgili değildir. Soru ekine eşlik eden ünlemler, zarflar ve işaret zamirleri gibi diğer dil bilimsel vasıtalarla konuşucunun şaşkınlık, sebat, tedbir vs. gibi çeşitli psikolojik tutumları da ifade edilir. Bu ifadeler sözlerin bilgi verici anlamını etkilemez ama bununla birlikte ek duygusal anlamlar veya tutumlar iletir (Min-Park 2007: 313).

Geniş zamanın soru şekli rica etme amacıyla kullanılır. Cevaplarda kullanılan geniş zamanın olumsuzu ise rica edileni olumlu olarak onaylama anlamı taşır. *Bana yardım eder misin?, Etmez miyim/ Etmez olur muyum. (Tabii ki ederim.).* Geniş zamanın olumsuz sorusu bir konuşma bağlamında teklif anlamı da katar. *Almaz mısınız? Buyurmaz mısınız?* Bağlama göre cümleye pişmanlık anlamı da verir. *Bir daha gider miyim?* Yine yeterlilik fiilinin olumsuzu cümleye itiraz anlamı katar. *Konuşamaz mıyım? Yeterlilik fiilinin sorusu cümleye şüphe, inanmama anlamı verir. Ciddi olabilir mi?*

Dilde anlamın, iletişimde bulunan kişiye, kişinin konuya olan tutumuna ve kendini o konuşma bağlamında nasıl konumlandığına bağlı olarak oluştuğu unutulmamalıdır. Soru sayesinde bir şey öğrenmek bir kuşkuğu gidermek mümkündür (Gencan, 2001). Sorular başta merak olmak üzere birçok duygunun dışı vurulmasını sağlayan dile ait birimlerdir. Toplumsal uzlaş her ne kadar dilin kullanıcıları tarafından anlaşılmasını sağlasa da her birey dış dünyayı kendi duygularından geçirerek zihnine kaydettiği için kullandığı cümleye eklediği anlam da kendi duyguları üzerinden olacaktır. Varoluşun anlamlandırılması için kategoriler belirleyen Aristo'nun dördüncü kategorisi göreliliktir. Bunun için kurulan her cümle kullanıcısının ve dinleyicisinin duygu durumuna göre bir anlam

kazanacaktır. Aslında bu Saussure'nin ikili karşıtlıklarından olan dil ve söz ayrımıdır. Dil topluma, söz bireye aittir. Soru tümceleri, bir kuşkuyu gidermek ve daha çok yanıt almak için kurulan tümcelerdir. Ancak konuşur bu yapılara kendi duygu durumlarını eklediğinde bağlama göre soru yapısı cümleye çok çeşitli anlamlar katabilmektedir. Örneğin: *Gitsek mi?* Bağlama göre fikir sorma, onaylatma, kararsızlık, sıkılma gibi anlamlar iletebilir.

Aksan (2008: 39) soru klitiğinin başlıca işlevlerini, soru sorma, beklenmedik bir olayın anlatımı, onaylanması beklenen olumsuz bir düşüncenin bir yargının vurgulanması, içinde bulunulan durumu daha belirgin hâle getirme; olumsuz bir kararın belirtilmesi; bir eylemi, ismi vurgulama olarak belirtmektedir. Pek çok durum ve duygu soru kategorisi vasıtasıyla anlatılmaktadır. Kaymaz (2000: 1044-1045) tarafından soru cümlelerinin anlam özellikleri yirmi altı maddede verilmiştir. Bunlar genel olarak şu şekildedir; Tehdit veya meydan okuma, inançsızlık, benzetme, şaşkınlık, olanaksızlık, kararsızlık, izin, yalanlama, onaylatma, kızgınlık, örnek gösterme, dilek, nükteli bir şekilde uyarma, övgü, pişman etme, acınma, olasılık, çaresizlik, kınama, nispet verme, acıma, acizlik. İnsanın biyolojik bir özelliği olan ve hayatta kalmasını sağlayan duygu durumları, bilgi verme amacının güdülmediği durumlarda, cümlelerin ve ifadelerin anlamlandırılmasında etkin olarak kullanılır. İnsanın uzun süreli ve kısa süreli hafızasının yanında bir de duygu durumlarını kayıt altına alan duygusal hafızası vardır. İnsan dış dünyayı çeşitli duygu durumlarından geçirerek zihnine kaydettiği için zihni kendine has ve yegânedir. Duygu kelimesi sözlükte; "Bir organizmanın bilişsel, fiziksel ve psikolojik tecrübe ve davranışa aniden uyum sağlamasına yardım eden özelleşmiş bir durumdur." şeklinde açıklanmaktadır. Doğal seleksiyonun da etkili olduğu bu süreçte organizma bu duygular sayesinde çevresindeki tehdit ve fırsatlara karşılık verme kapasitesi ve eğilimini artırır (Nesse-Williams, 1995: 210; Akt. Torun 2015: 81-82). Duygular insanın algı ve tepkilerini yöneten, bilişsel, psikolojik davranışsal boyutları içeren, olumlu ve olumsuz çizgide değişen his ve fizyolojik tepki örüntüleridir. Genel olarak dilde duygular beş ana kategori altında sınıflandırılır. Zevk, üzüntü, korku, öfke, nefret. Bu duygular beyinde nöronlar arasında bağlantı kurulmasını sağlayan nörokimyasallar sayesinde oluşur. Dilde yer alan diğer duyguların temelinde de bu duygular vardır (Torun 2015: 87). Sorular aracılığıyla konuşan ifadelerine, hayal kırıklığı (üzüntü), tehdit (korku/korkutma), sitem (üzüntü), kırgınlık (üzüntü), endişe (korku), inanmama (güvensizlik), yalanlama (korku, öfke), pişmanlık (üzüntü) vs gibi anlamları katar. Bu duyguların merkezi de limbik sistemdir.

3.2 Parçalarüstü (bürünsel) birimler

3.2.1 Ezgi soruları

Dil düşünce, duygu, gözlem ve ihtiyaçların aktarılmasında kullanılır. Ancak yarı-dilsel göstergeler adı verilen ses tonu, sesin yüksekliği, konuşma hızı, iç çekme, boğaz temizleme, homurdanma aracılığıyla da bir şeyler anlatılır (Çağlar, 2012). Sağ beyin bölgesi bütünü görme ve parçalarüstü(yarı-dilsel göstergeler) birimleri değerlendirmeden sorumlu olduğu için dilbilgisel birimleri işleyen sol beyin bölgesi harekete geçirilmeden de gerek ses tonu gerekse de vücut dili sayesinde anlam daha kolay aktarılabilir. Duygular, limbik beyinden neokortekse uzanan yaygın nöral bağlantılarla algıdan akılcı karar vermeye kadar bilişin her yönünü etkiler (Metin, 2013: 4-8). Arzu, red, hazzetmeme, tiksinti vb. şeyler el-kol ve baş hareketleriyle, aslında bedeninin bütün hareketleriyle dışa vurulur, ruhun her hissiyatı bedeninin tavırlarıyla anlatılabilir: Beden hissedilir biçimde lakaytlık, emin olmama, çözüm bulamama, dikkat kesilme, kaygı ve arzuyu bir arada, müteessir olduğu hislerin sırasıyla birbirine baskın çıkmalarına göre, güven, sevinç, kaygı, haz, acı, keder, neşe, umut, umutsuzluk, nefret, sevgi, öfke vb. duyguları yansıtır. Kısacası Jestler, yüz hareketleri ve eklemli olmayan vurgular insanların düşüncelerini

aktarmada sahip olduğu vasıtalar (Kerimoğlu, 2016: 50). Dil sözlü iletişimin bir parçasıdır ve dilin bileşenleri olan sesbilgisi, biçim-sözdizim ve anlambilim birer modül olarak birçok alt sistemi içerir (Paradis, 2004: 119).

Ezgi soruları özellikle konuşma dilinde yaygın olarak kullanılır. Konuşma becerisi motor, bilişsel ve linguistik olmak üzere temel üç bileşenden oluşur. Konuşma dil üretimi ile ilgilidir ve bu üretimin gerçekleşmesi için beynin birçok bölgesinin birlikte uyumlu bir şekilde çalışması gerekir. Konuşma, insanoğlunun gerçekleştirdiği en karmaşık en incelikli motor yeteneklerden birisidir. Konuşma sırasında solunum, yüz ve sesle ilgili sinir kasları görev alır (Tanrıdağ, 2009: 156). Yani konuşma becerisinin gerçekleşmesi, dilin duyuşsal ve motor yönlerinin işlevlerinin birbiriyle bağlantılı ve uyumlu bir şekilde çalışmasını gerektirir. Konuşmanın oluşumu ve dil yeterliliğine ulaşmak için karmaşık ağız, yüz ve gırtlak hareketlerinin öğrenilmesi gerekir. Sözcüklerin dile getirilebilmesi dudakların, dilin, damağın değişen konumları konusunda bedensel-duyuşsal sistemden sürekli geribildirim alınmasıyla gerçekleşir. Bir sözün fiilen formüle edilmesi, sözlü bir motor program veya seslendirme dizisi olarak tanımlanabilir. Broca bölgesi özellikle dilin üretiminde etkin rol oynar ve bu bölge limbik sistem bağlantılı olarak çalışır.

Bir kişi cümlede *kız-* fiili kullanılmamasına rağmen karşıdakinin kızgınlığını hem ses tonundan hem de vücut dilinden anlayabilir. Kızgınlığın gösterilme şekli kültürden kültüre değişiklik gösterse de genel olarak verilen fizyolojik tepkilerde bir ortaklık söz konusudur. Örneğin: *Ne bekliyorsun? Söylemeyim mi? Nereden çıktı şimdi bu? Ne söyleyeyim ben şimdi? Kime bakıyorsun sen?* Beynin sağ yarım küresi anlamın oluşmasında aktif rol oynar. Sağ yarım küre, bilgiyi bütünsel ve kavramsal bir yaklaşımla işleyen, görsel algıda güçlü olan, dikkatin bir noktadan diğerine kaydırılmasını sağlayan, vücut hareketleri, yüz ifadesi, ses tonu, vurgu, perde gibi birçok bilgiyi değerlendirebilen bir alandır (Ersoy-Karal, 2012: 190; Avcı, 2008: 8,16; Solms ve Turnbull, 2013: 224). Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere konuşmaların işlemlenmesinde bürünsel özellikler önemli bir işleve sahiptir. Bu bölge sayesinde kelimeler ses birimler olarak değil de bürünsel özellikleri ile işlemlenmektedir.

Duygunun anlatılma ihtiyacının insan doğasının bir özelliği olması sebebiyle kimi zaman sadece ezgi ve vurgu yoluyla, soru eki kullanılmadan bile bu ihtiyaç karşılanmaktadır. Türkçede herhangi bir soru şekli kullanılmadan yükselen ton kullanılarak oluşturulan sorular da vardır. Özellikle şaşkınlık ifade ederken bu ton kullanılır (Banguoğlu, 1990). Bu soruları parçasal sorular olarak değerlendiren Uzun (2006, s. 24) şaşkınlık, inanmazlık duyguları içinde tipik olarak onaylatma amaçlı sorular olduğunu dile getirmiştir. Bu sorular bir bağlam içinde olduğunda ezgi yoluyla sorulabilmektedir. Bu duygular birçok farklı bağlam içinde ve parçalarüstü birimlerle dile getirilebilir. Konuşma dilinde çoğu zaman vurgu ile sağlanan soru anlamı kelimedeki, kelimelerin genellikle son heceleri vurgulu telaffuz edilerek; cümlede ise, fiil cümlelerinde cümlenin yüklemi olan fiilin son hecesi; isim cümlelerinde ise ek fiilden önce gelerek onunla birlikte yüklemi oluşturan isim unsurunun son hecesi vurgulu telaffuz edilerek sağlanır. Telaffuz esaslı bir soru unsuru olan vurgu, genellikle konuşma dilinde dolayısıyla ağızlarda kullanılır (Bulak 2019, s. 311). Örneğin, 'Nasılsın?' İyiyim, sen?

3.3. Retorik soruları

Kullanım değeri açısından önemli olan bir diğer soru örneği de retorik sorularıdır. Bu tip sorularda aslında cevabın verildiği bir bağlam söz konusudur. Bunun için bu sorular, cevap beklemez. Olumsuz sorular olumlu bir cevaba, olumlu kutupsal sorular ise olumsuz bir cevaba gönderim yapar (Siemund

2001, s. 29). Örneğin: Sorduk mu? Sorulur mu? Lafı mı olur? Kimin umurunda? Nesinden korkacağım? Ne olmuş yani? Kim demiş? Ne denir? Kim bilir?

Retorik soruların ana işlevi dolaylı bir açıklama yapmaktır. Bunun yanı sıra bir söylem temasını oluşturmak veya yeniden tanıtmak için tematikleştirci bir işlevle de kullanılabilirler (Siemund Petter 2001: 30). Sorunun bu özelliği özellikle bir dilin ikinci dil veya yabancı dil olarak öğretilmesi durumunda etkin olarak kullanılmaktadır.

Dolaylı bir konuşmada retorik soruları, yansıma soruları gibi belirli bir sonla biten sorular reddetme, ürütme veya şüphede gibi negatif tutumların ifadesini de etkiler (Min-Park 2007: 313). *Gördün mü? Nereden bulaştım? Sana ne? Bana ne? Kime ne? Kim inanır? Ne zaman söyledim?*. Bu sorular, aslında söyleyen kişinin çeşitli duygu durumlarının yüzey yapıya çıkarılmasını sağlar.

3.4 Yansıma sorular

Yansıma soruları hem mI klitiği ile hem de ne soruları ile oluşturabilmekte ve bu sorular soru formatı şeklinde kalmaktadır. İngilizcede ise bu soru türü, soru cümleleri tarafından kodlanmaz, bunun yerine normal bildirim cümlesi sırası kullanılmaktadır (Siemund 2001: 28). Yani her dilde bu soru tipi görölse de yapı itibariyle farklı bir görünüme sergileyebilir. Yansıma soruları bir düz tümce veya soru tümcesinden hareketle oluşturulabilir. Kısacası özellikle karşılıklı konuşmalarda ön plana çıkan bir soru cümlesi türüdür. Yansıma sorularında ezginin önemli bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Vurgunun ve tonlamanın nasıl yapıldığı bu sorularda anlam oluşumunu etkiler.

- Ahmet ödevlerini yaptı.
- Ahmet ödevlerini yaptı mı?
- Evet/Hayır

- Sen ödevlerini yaptın mı?
- Ben ödevlerimi yaptım mı?

- Yemek yaptım.
- Yemek mi yaptım dedin?

- Ayşe nereye gitti?
- Ayşe nereye mi gitti?

- Dün gece ne yaptın?
- Dün gece ne mi yaptım?

Bu sorular aracılığıyla duyulmayan ya da anlaşılmayan bilgiler tekrar sorgulanır. Ayrıca yansıma soruları aracılığıyla inanmama gibi duygular da anlatılır (Uzun: 2006). Günlük hayatta özellikle zaman kazanma amacıyla bu tür sorular kullanılmaktadır.

Sonuç

Dil, insanın biyolojik yapısına göre şekillenen ve kod sistemi dilden dile farklılık gösteren bir iletişim sistemidir. İnsanoğlunun duyu sistemi, hafızası, duyu ve davranış sistemi biyolojik olarak aynıdır. İnsan beyni bütün parça ilişkisine göre çalışır. Beynin sağ yarım küresi bütünü, sol yarım küresi bütündeki parçaları görür. Bu özelliği sayesinde insan parçalara ayırdığı unsurları, ön lobunda daha önceki deneyimleri ile bağlantı kurarak ve duyu durumlarından geçirerek yeniden birleştirir. Dil, tahlil, tasnif ve terkip aşamalarından oluşur. Dış dünyaya ait somut varlıkların bir mekân içerisinde nitelik ve niceliklerine göre isimlendirilmesi ve isimlendirilen bu varlıkların bir zamana bağlanması sayesinde insanoğlu duyu ve düşüncelerini dil gibi bir araçla ifade eder hâle gelmiştir. Beynin yaptığı iş olarak tarif edilen zihin, deneyimleyen ve deneyimlenenin varlığını zorunlu olarak gerektirir. İnsan birinci şahıs ontolojisi (deneyimleyen) ile dış dünyadaki nesnelere (deneyimlenen) duyularının sınırları içinde kavrar ve zihnine dil aracılığıyla kodlar. Bu kodlama işi bir kavramı hem kaplam hem de işlem olarak ayırt edebilmesini gerektirir. Kaplam ve işlem belirlenirken soru tümceleri belirli bir kavramsal alandan getirilen varlıkların (kişi, yer, zaman, nitelik, nicelik, derece vb) hem kaplamının hem de işleminin sorgulanmasını sağlayarak zihne kodlanmasını aracılık eder. Yani sorular özellikle *ne soruları* duyular aracılığıyla dış dünyadan gelen bilgilerin zihinde sınıflandırılmasına aracılık eder. Beyin özellikle görme duyusu aracılığıyla bir nesnenin ne olduğunu, niteliklerini ve yerini tespit eder. Beynin bu özelliği düşünüldüğünde dillerde nesneyi, özneyi, zamanı, mekânı sorgulayan soru kelimelerinin varlığı evrensel bir özellik olarak karşımıza çıkar.

İletişim, bir konuşan ve en az bir dinleyenin varlığını zorunlu kılar. Bunun için iletişimde özellikle diyaloglar ön plana çıkar ve soru cümlelerinin en sıklıkla kullanıldığı tür diyalogdur. Comrie'nin de dediği gibi diyaloglar konu ve yüklemlik arasındaki ayrımı kavramanın en iyi yoludur. Diyaloglarda konuşan ve dinleyen belli bir bilgiyi paylaşır, ancak paylaşılmayan bazı bilgiler de vardır. Soru aracılığıyla cümleye yeni bilgi parçaları eklenir. Cümlenin taşıdığı yeni bilgi cümlenin odağını oluşturur. Soru sayesinde hem neye odaklanılacağı hem de odaklanılan unsurun nasıl bir yapı içerisinde yüzey yapıya yansıtacağı anlaşılır.

İnsanda, bir tümcenin dilbilgisi kurallarına uygun olup olmadığına dair farkında olmadan bir yargıya varabilmelerini sağlayan bir zihin grameri vardır ve bu süreç bir cümlenin anlamından bağımsızdır. Chomsky yapı bilgisini anlamdan bağımsız olarak değerlendirir. Yapısal olarak bir cümle bozuk olsa bile ne demek istendiği anlaşılır ve bu dillerin evrensel bir özelliğidir. Anlamın oluşması geçmiş yaşantılarla doğrudan bağlantılıdır. İnsan bir dilin içine doğar ve toplumda çeşitli roller ve görevler üstlenir. Bu görevleri dil aracılığıyla yerine getiren birey, dilin farklı bağlamlarda kullanımını da deneyimler. Sosyal etkileşim sayesinde dil becerileri belirli bir düzeyde olan yetişkin bireyler dilin hangi bağlamlarda nasıl kullanılacağı bilgisine sahiptir. Kişi, dünya bilgisine dil aracılığıyla ulaşır ve kişinin çevreye uyum süreçleri dil vasıtasıyla gerçekleşir. İnsan dış dünyayı dil vasıtası ile tanır, deneyimlenen her kavramın kaplamı ve işlemi birbiri ile bağlantılı olarak beyne kaydedilir. Bir terime ait bütün bilgiler nöral bağlantılar yoluyla zihne kaydedilir ve bir uyarıcı ile o nesneye ait bütün bilgiler milisaniyeler içerisinde hatırlanır.

Aristo "İnsan düşünen hayvandır." der. Düşünce üretilmesi ise dile bağlıdır. Pinker'in bahsettiği düşünce dili olan akılca formatı, önermelerle gerçekleşir. Bir kavramın işlemi oluşturulan önermelerdir. Yani bir terimin anlamının ortaya çıkması kavram-önerme ilişkisi içinde mümkündür. Bir dilde düşünebilmek için kavramlardan değil önermelerden hareket edilir. Bir terimin anlam içeriği hem morfoloji hem de senktaks bilgisi aracılığıyla kazanılır. Bir dilsel göstergenin düzenlem katında yanlış

anlaşılma tehlikesi yoktur. Çünkü düz anlam bir göstergenin anlamsal genişlemesini yani kapsamını belirtir. Düz anlam katı, bir dili kullanan tüm bireylerin o sözcükle ilgili sahip olduğu değerlerin tümünü ifade eder. Ortak bir dış dünyada yaşamanın sonucu ortak gsterilenlerdir. İşlem bilgisi dilsel göstergenin yoğunlaşması sonucunda oluşur ve bu süreç hem kelime hem yapı hem de bağlam bilgisini zorunlu olarak gerektirir. Düşüncenin retilbilmesi bir bütün olarak dile(fonoloji, morfoloji, sentaks, semantik, edimbilim), dış dünyanın algılanabilmesi ise duyulara bağlıdır. Duyular sayesinde dış dünyada bulunan tekil varlıkların benzerlik ve farklılıkları algılanmakta, bu sayede sayıları milyonları bulan varlıklarla ilgili genelleme yapılabilmesi ve onlar üzerinde düşünce retilbilmesi mümkün hâle gelmektedir. Dış dünyanın duyular aracılığıyla nasıl algılandığı ve bunların dile nasıl yansıdığının en iyi göstergeleri sorulardır. *Ne/kim, nerede/nasıl* sorularını duyular aracılığıyla cevaplayan, duyu-motor sistemi vasıtasıyla öncelik sonralık ilişkisi kurarak zamanı algılayan ve nedensellik bağlantısı kuran beyin, bütün parça ilişkisine göre çalışan bir organdır ve bu organın bu özelliği bütün insan türü için geçerlidir. Anlam birim, gösterilen düzeyinde yapılan zmllemeleri içerir ve içeriğin tözüne aittir. Günay'ın (2007) alışmasında da belirttiği gibi gönderge niteliğinde olan anlambirimbik evrenselidir ve az sayıdır.

Kaynakça

- Abutalebi, J. (2008). Neural aspects of second language representation and language control. *Acta Psychologica*. 128 : 466-478.
- Aksan, D. (2003). *Her yönüyle dil, ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Altıışdrt, G.(2013). Dil edinimi ve dil öğrenimi olgusuna beyin ve dil gelişimi açısından bir bakış. *Eğe Eğitim Dergisi*, (14) 2: 41-62
- Altunya H., & Yeşil, M. (2016). Aristoteles'in Kategoriler Kuramının Ele Alınış Biçimleri. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, cilt:6, sayı: 2.
- Avcı, D. E. (2008). Beyin yarı kürelerinin baskın olarak kullanılmasına yönelik ğretim stratejileri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 28, sayı 2, s. 1-17.
- Barthes, R. (1976). *Gstergibilimin Temelleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Bayırlı, İ. K. (2009). Dilin evrimi, *Cogito Dergisi*. Kış Darwin zel sayısı.
- Bulak, ř. (2019). Türkçede “-mI/-mU” soru unsuru. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, o (66), 309-330, DOI: 10.14222/Türkiyat 4196.
- ağlar, B. (2012). Bir iletişim biçimi olarak göstergibilim. *LA Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 22-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/euljss/issue/6282/84320>.
- akır, C. (2004). Anlamanın bağlam açısından incelenmesi: kkanlambilim ve artanlambilim. G, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 3 s.245-255.
- Cormrie, B. (2005). *Dil evrensellikleri ve dilbilim tipolojisi*. Hece Yayınları.
- Dilaçar, A. (1971). Gramer, tanımı, adı, kapsamı, türleri, yöntemi, eğitimdeki yeri ve tarihçesi. *TDAY Belleten*, TDK yay., Ankara s. 83-145.
- Doğan, N. (2016). Türkçe sözlük'te istem bilgisi. III. Uluslararası Szlkbilimi Sempozyumu. 03-04 Kasım 2016 Eskişehir.
- Duralı, T. (2013). Aristoteles'in kategorilerinde, fiziği ile metafiziğinde değişme ve zaman sorunları. *Felsefe Arşivi*.
- Ergenç, İ. (2020). Dilin beyindeki gerçekleşimi ve konuşma eylemi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dilbilim Bölümü. <https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/30136>.
- Ergin, M. (1994). *Türk dili*. Bayrak Yay., İstanbül.

- Erkman-Akerson, F., (2005). Göstergebilime giriş, <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuaded/issue/1050/11883>
- Ersoy, E. & Karal, Ö. (2012). Yapay sinir ağları ve insan beyni, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. Journal of the Human and Social Science Researches *Cilt.1*, Sayı:2 – Volume.1, Issue: 2.
- Filizok, R. (2022, 2 Ocak). Gösterge, işaret ve anlam. www.ege-edebiyat.org.
- Gencan, T. N. (1979). *Dil bilgisi*. TDK Yay., Ankara.
- Günay D. (2007). *Sözlükbilime giriş*. Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Güven, M.(2018). Sentagmatik ve paradigmatik ilişkiler bağlamında Türkçe dil birimlerine metodolojik bakış. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Mart 22(1): 57-72.
- Kanlı, İ., & Agocuk, P. (2021). Kültürel gösterge aracı olarak sinama: Lal Gece (2016) ve Hwal (Yay, 2005) Filmlerin toplumsal cinsiyet bağlamda karşılaştırmalı analizi. *Folklor/Edebiyat*, folklor/edebiyat, 177-198. DOI: 10.22559/folklor.1592.
- Kaymaz, Z. (2000). Türkçede soru yapma şekilleri ve anlam özellikleri. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri. 24-29 Eylül
- Keleş, E., & Çepni, S. (2006). Beyin ve öğrenme. *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, Yıl 3, Sayı 2, Aralık.
- Kerimoğlu, C. (2016). Dilin kökeni arayışları: dilin kökeniyle ilgili akademik tartışmalar. *Dil Araştırmaları*, 10 (18), 47-84 . <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/60059/868597>
- Kıran, Z., & Kıran, A. E. (2002). *Dilbilime giriş*. Seçkin Yay.
- Korkmaz, Ö., & Mahiroğlu, A. (2007). Beyin, bellek ve öğrenme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15 (1), 93-104 <https://dergipark.org.tr/en/pub/kefdergi/issue/49108/626699>
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köz İ. (2003). *Mantık felsefesi*. Elis Yay., Ankara
- Kula, O. B. (2012). *Dil Felsefesi – Edebiyat Kuramı – I*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mergen, F. (2010). İki dilli bireylerin ana dillerinde ve ikinci dilde dilbilgisel ve anlambilimsel işlemlerinin nörodilbilimsel açıdan incelenmesi (Tez no. 261494) [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. <https://acikerisim.deu.edu.tr/>
- Metin, S. (2013). Eylem seçiminin limbik sisteme bağlı olarak dinamik sistem yaklaşımı ile modellenmesi [Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü]. <https://polen.itu.edu.tr:8443/server/api/core/bitstreams/741c3268-5b27-41f5-b1c5-264277c090e4/content>
- Min, H.-J., & Park J. C. (2007). Analysis of indirect uses of interrogative sentences carrying anger intelligent robotics development program. One of the 21st Century Frontier R&D Programs, and Brain Science Research Center.
- Müldür, F. (2016). Noam Chomsky’de Üretici Dilbilgisi: derin yapı yüzey yapı ayrımı. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, Sayı 2, issue 27, Güz.
- Onan, B. (2012) Türkçenin Ana dili olarak öğretiminde bilgi işleme süreci, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. *Cilt 8*. Sayı 1. Nisan. ss
- Özkan, I. A. (2017). Türkçede istemi artıran biçimbilgisel kategoriler, *International Journal of Social Science*, Number: 60 , p. 183-195, Autumn II 2017Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7175>
- Özlem D., (2019). *Mantık*. Notos Kitap
- Özmkas, U. (2009). Charles Sanders Pierce’in gösterge kavramı. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 32-45.

- Paradis, M. (2004). *A neurolinguistic theory of bilingualism*. Hollanda: John Benjamins Publishing Company.
- Peirce, C. (1984). *Writings of Charles S. Peirce*. Cilt: 2.
- Pinker S. (2017). *Zihin nasıl çalışır, zihnin evrimsel ve nörobilimsel incelemesi*. (Sabri, Gürses ev.), Alfa Bilim.
- Rifat, M.(2013). *Açıklamalı göstergibilim sözlüğü*. İstanbul. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Saraçlı ., Atasoy N., & Karaahmet E. (2012). Yakın ilişkilerin nörobiyolojisi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 2012; 4(4): 414-427.
- Siemund, P. (2001). Interrogative constructions. Martin Haspelmath / Ekkehard König / Wulf Oesterreicher / Wolfgang Raible (eds.) (2001) *Language Typology and Language Universals*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1010-1028.
- Sofu, H. (1998). Soru tümcelerinin edinimi. *Dilbilim Araştırmaları*
- Solms, M.& Turnbull, O. (2013). *Beyin ve i dünya: Sinirbilime Giriş*. Metis Yayınları.
- Tanrıdağ, O. (2009). Nöroloji pratiğinde konuşma ve dil bozuklukları. *Türk Nrol Derg*; 15: 155-160.
- Torun, ř. (2018). *Beyin ve dil*. Detay Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu. (1998). Yayım. Türkçe sözlük (9. baskı, s. 111).
- ngren, E. (2015). Beynin nöroanatomik ve nrokimsasal yapısının kişilik ve davranış üzerindeki etkisi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi* International Journal of Alanya Faculty of Business Yıl:2015, C:7, S:1, s.193-219
- Uzun, N. E. (2006). Trkcenin ğretimi için soru tümcesi türleri üzerine bir sınıflama denemesi. *Dil Dergisi*: Sayı 131, .s. 15-32. Ankara: TOMER.
- Yılmaz, Y. Y.(2011). Yabancı dilde bilgisayar yazılımı ile sözcük öğrenimi bir model denemesi [Doktora tezi, Ankara niversitesi] <https://dspace.ankara.edu.tr>